Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 163 (16773)

2003 чылдың ДЕКАБРЬ 27, суббота

Ат салган шагы 16.30
Садар өртээ 4 рубль.

КОНКУРСТУҢ ТҮҢНЕЛИН ҮНДҮРГЕН

Тыва Республиканың инновация ажыл-чорудулгазын сайзырадыр болгаш инновация база инвестиция төлевилелдерин тургузуп турар бүдүрүлгелериң болгаш ачы-дуза адырынга хамаарылгалыг сайгарлыкчыларның республика конкурузун ТР-ниң Инновация, инвестиция политика болгаш даштыкы-экономиктиг харылзаалар яамызы бо чылын чарлаан турган.

Декабрь 25-те ТР-ниң Чазааның Бажыңынга, конкурстуң даргазы ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы — инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы-экономиктиг харылзаалар сайыды А.В. Брокерт конкурстуң түңнелин үндүрген.

Бүдүрүлге адырының талазы-биле Россияның көдээ ажыл-агый эртемнер академиязының Тывада эртем-шинчилел институдунуң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы Т.Л. Пашневаның "Тыва Республиканың мурнуу зоназында ээнзирээн черлер-биле демисежири" деп төлевилели бирги черни ап, 30 муң рубль-биле шаңнаткан. Ииги черни ол-ла институттуң кииргени "Дендарияны тургузары болгаш садчыларны организастаары" деп төлевилели ап, 20 муң рубль-биле шаңнаткан.

Ачы-дуза чедирилгезиниң адырынга Бай-Тайга кожуунда "Чонар-даш" турисчи фирманың удуртукчузу З.Ш. Семис-оолдуң "Аржаанга өглер баазазы" деп төлевилели 1-ги черни ап, 25 муң рубль-биле шаңнаткан.

Ооң-биле чергелештир шаңналдыг черлерге "Сай-Даг" бүдүрүлге коллективиниң даргазы Ш.К. Кара-Салдың удуртулгазы-биле кылган коллективтиг төлевилел "Тудугнуң силикаттыг пеногаз-бетоннуг блоктарының үндезининге кылган хананы камгалаар болгаш турар төлевилели" 20 муң рубль-биле шаңнаткан.

Россияның Эртемнер академиязының Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг ажыглаар институдунуң эртем ажылдакчызы Х.Б. Кууларның "Тыва Республиканың мөөгүлери, кады болгаш пөш тооруу" деп бодунуң киирген төлевилели 5 муң рубльге төлептиг болган.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ ШИВИЛЕРИ

Чаа чылдың бүдүүзүнде төтчеглекчилер кам-хайыра чок шивилерни кеспези-биле ТР-ниң Бойдус курлавырлар эргелелиниң арга-арыг ажыл-агыйлары Чаа чыл таварыштыр организацияларга болгаш чурттакчы чонга садары-биле санитарлыг кезилденің чурумун езугаар 1200 шивилерни белеткээн, ооң 600-үн 36 муң рубльге сайгарган. Шивилерни хоорайның төп рынок девискээринде садып турар.

Республиканың арга-арыг ажылдакчылары Чаа чыл бүдүүзүнде арга-арыгны төтчеглекчилерден камгалаар сорулга-биле республиканың иштики херектер органнарының ажылдакчыларының болгаш үндүрүг инспекциязының киржилгези-биле рейдилерни доктаамал чорудуп турар. Рейд үезинде Кызыл хоорайның девискээринге Саян артындан келген кижилер 150 чойганны меге документилер-биле садып тургаш, туттурганнар. Хоойлу езугаар оларга административтиг торгаалды онааган.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралынга херектер чугаалажып көөрүн доктаадыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ШИИТПИРИ

2003 чылдың декабрь 25
№ 1а-27 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 46, 50 болгаш 76 чүүлдеринге үндезилээш, Тыва Республиканың Конституция судунуң **шиитпирлээни болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүң 2 болгаш 3 чүүлдерин канчаар тайылбырлаар дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының негелдезиниң талазы-биле херекти 2004 чылдың январь 8-те 10.00 шакта Калинин кудумчузунуң 11 бажында турар Тыва Республиканың Конституция судунуң бажыңынга чугаалажыр.

2. Бо шиитпирни «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо шиитпир ону хүлээп алган үеден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар О.Л-С.САЛЧАК.

ЧӨПШЭЭРЕЛИН БЕРБЕЙН БАРГАН

Дүүн ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары эртип бар чыдар чылда сөөлгү ээлчеглиг сессиязын эрттирген. Аңаа чугаалашкан айтырыглар аразындан Конституция суду, чаргы чарар судьялар, Саналга палатазының даргазының оралакчызының дугайында айтырыглар кол черни ээлээн деп болур.

Тыва Республиканың Конституция суду тургустунгандан бээр чартык чыл эрткен. Аңаа ажылдаар ужурлуг судьялар колдуу четчелеттинген, амгы үеде чүгле чаңгыс судьяга хереглел бар. Төлээлекчилер палатазының депутаттарының чөпшээрелин алыры-биле Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт хөй кордакчылар аразындан шилиттинген аныяк юрист Олег Дубровскийниң кандидатуразын киирген.

Олег Дубровский Омск хоорайның милиция школазын, Хакасияның күрүне университедин дооскан, мооң мурнунда республиканың Иштики херектер яамызынга ажылдап турган.

Депутаттарның аразындан Олег Дубровскийниң кандидатуразын 62 кижи деткээн, 25-и удур бадылаан. Ынчангаш болурчогуур 66 бадылаашкынны албаанындан ооң кандидатуразы эртпейн барган.

ТР-ниң Саналга палатазының даргазының оралакчызы албан-дужаалче кордап турган 8 кижиниң аразында саң-хөө талазы-биле шыырак эртем-билиглиг, удуртур ажылдарга ажылдап чораан республикада билдингир кижилер бар турзажок, үстүкү палатаның депутаттары оларның аразындан төлептиг кандидатураны шилип шыдаваан. Ук албан-дужаалга кордакчылар: Владимир Содунам — 46, Кошкар-оол Ондар — 42 бадылаашкыннарны тус-тузунда алган. Казначейство, Үндүрүг инспекциязының шугумунга үр үеде ажылдап чораан арга-дуржулгалыг специалист Людмила Мандан-Хорлуу депутаттарның эң эвээш – 26 бадылаашкынын алганы элдептиг. Саналга палатазынга шыырак эртем-билиглиг специалист ажылдай бээринден депутаттар сезингени ол бе деп айтырыг чайгаар тургустунар. Ынчангаш бо удаада база Саналга палатазының даргазының оралакчызы албан-дужаалга чөпшээрелди депутаттар бербээн, эң чугула күрүне органнары болур Конституция судун база Саналга палатазын долу күш-биле ажылдап эгелээр арга чок арттырган.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың декабрь 24-те № 930 доктаалы-биле бадылаан

Чаа 2004 чылды байырлаарының талазы-биле хемчеглер ПЛАНЫ

I. Тыва Республиканың Чазак Даргазының республиканың ургларынга Чаа чыл карнавалы
В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, декабрь 26, 12 шакта

II. Тыва Республиканың Чазак Даргазының балы
Улусчу чогаадылга бажыңының биче залы, декабрь 27, 18 шакта

III. Арат шөлүнде хоорайның Кол ёлказының ажыдыышкыны
Декабрь 30, 14 шакта

IV. Чаа чылдың утренниктери болгаш бал-маскарадтары
«Чаа чылдың хлопушкалары»
«Строитель» Культура бажыңы, декабрь 25
«Аарыг чаштарга – бистиң чүректеривис»
2003 чылдың декабрь 25
Уруглар бажыңының чаштарынга «Хлопушки-2004»
«Строитель» Культура бажыңы, декабрь 29,11 шакта
«Өглүг-баштыгларны чалап тур бис» деп бал-маскарад
«Строитель» Культура бажыңы, декабрь 29, 12 шакта
Театрга уруглар утренниги
В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, декабрь 30, 13 шакта
Чаа чылдың бал-маскарады
В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, декабрь 31, 16 шакта
Чаа чылдың бал-маскарады
«Строитель» Культура бажыңы, декабрь 31, 19 шакта
Күрүне филармониязы – ургларга. Утренник
2004 чылдың январь 2, 14 шакта
Театрга уруглар утренниги
В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, январь 2, 12 шакта
«Харжыгаш-2004»
«Строитель» Культура бажыңы, январь 4

V. Концерттер
«Ураанхай» мюзик-холл
Тыванын күрүне филармониязы, декабрь 26
«Эрги чаа чыл»
Тыванын күрүне филармониязы, декабрь 31, 18 шакта
«Суг дүвүнүң делегейинге Чаа чылдың хуулгаазыннары»
В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, январь 3-6
«Эрги чаа чыл»
Тыванын күрүне филармониязы, январь 13

VI. Дискотекалар болгаш шоу-программалар
«Студенчи меридиан»
Тыванын күрүне филармониязы, декабрь 26, 19 шакта
Аныяктарның Чаа чылда шоу-программазы
Үндүрүглер бажыңының концерт залы, декабрь 26, 17 шакта
«Хөглүг бөөлдениглер» деп байыр-хөглүг шоу
«Строитель» Культура бажыңы, январь 7, 11 шакта

VII. Шиилер
«Өргүл» баштайгы көргүзүг
В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, декабрь 27, 17 шакта
«Чоннуг хөлеге-дүрзү тоолдары»
№ 9 школа, декабрь 27-31
№ 2 школа, январь 1-5
№ 5 школа, январь 6-10

VIII. Хоорайның Чаа чыл ёлкалары
«Чаа чылды уткуп тур бис», № 15 школаның девискээринге, Красноармейская кудумчузунга байырлал программазы
Декабрь 29, 10 шакта
«Енисей» Культура бажыңынга Чаа чыл ёлказы
Декабрь 29, 12 шакта
Мурнуу микрорайонга «Чаа чылдың байырлалы»
Декабрь 29, 14 шакта
Востокта ёлканың чанынга Чаа чыл программазы
Декабрь 29, 15 шакта
«Чаа чылдың оюннары», «Башня» девискээринге байыр-хөглүг программа
Декабрь 29, 16 шакта

IX. Спортчу хемчеглер
«Чаа чылдың согуннары», ча адарынга республика маргылдаалары
Декабрь 27-28
Ча адарынга республиканың бирги чери дээш кышкы маргылдаа
Январь 3-4
Школачылар ортузунга шыдыраага Тыва Республиканың бирги чери дээш амы-хууда болгаш команда аайы-биле маргылдаа
Январь 8-11

АЛДЫН ТЫВЫЖЫ АРБЫДААН

Тыва Республиканың Чазааның декабрь 23-те болган ээлчеглиг хуралынга чээрби ажыг айтырыгны чугаалашкан.

Бир дугаарында 2003 чылда алдын казып тывар бүдүрүлгелерниң ажылының баш бурунгаар үндүрген түннелдериниң болгаш 2004 чылда Тыва Республиканың девискээринге алдын казып тыварының хемчээлин тодарадыр дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо чылын республиканың девискээринге алдын тывар ажылды сес бүдүрүлге чоруткан. Олар 1250 килограмм хемчээлдиг алдынны тывар сорулганы салган. Сөөлгү чылдарда алдын тывыжының хемчээли өскен. 1992 чылда 466 кг алдынны казып тып турган болза, 2003 чылда 1217 кг чедир өскен. Бо сезонда чамдык бүдүрүлгелер тывар алдынының хемчээлин күүседип шыдаваанын хуралга четпес деп демдеглээн.

Чугаалашкан айтырыгга хамаарышкан доктаалды хурал хүлээп алган, ында алдын тывыжын көвүдедирде кандыг хемчеглерни алырын тодаргай айтып турар. Ол ышкан 2004 чылда чеже хире хемчээлдиг алдынны тыварын тодараткан, ооң хемчээлин чыл дургузунда өскертип болурун айыткан.

ЧИЗЕНИҢ ЧУРАГАЙЛАРЫ

Тыва Республиканың девискээринге 2002 чылда чоруткан Бүгү-россияның чурттакчы чонунуң чизезиниң түннелдериниң дугайында айтырыгны хуралга сайгарган. Чоруткан чизениң сан-чурагайларын езугаар алырга Тыва Республикада доктаамал чурттап турар чоннуң саны 305,5 муң кижи болган, ол 1989 чылда чоруткан чизениң түннелдеринден 3 муң кижи эвээжээн. Ийи чизениң аразында 13 чылдың дургузунда чылдың-на чурттакчы чоннуң саны ортумаа-биле 0,1 хууга азы 230 кижиге кызырлып турган. Чизениң түннелдери-биле алырга чоннуң саны Кызыл хоорайда (24 хуу), Мөңгүн-Тайга (5,4 хуу), Кызыл (2,3 хуу) кожууннарда өскен. Мөңгүн-Тайганың чону чайгаар өзүлдеден, өскелеринге чоннуң ол-бо черлерден көжүп келгени-биле көвүдээн. Өске кожууннарда чоннуң санының кызырылганы демдеглеттинген. Херээженнерниң саны 160,5 муң болган,эр улустан 15,5 муң кижи хөй. Республиканың бүгү кожууннарының, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чурттакчы чонунуң хөй кезии херээженнер болуп турар.

Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң 3 муң кижиге кызырылганы оларның республикадан дашкаар көжүп чораанындан болган. 13 чыл дургузунда республикадан дашкаар черлерден 32,8 муң кижи көжүп келген, 69,3 муң кижи республикадан дашкаар көжүп чоруткан. Бо хуусааның иштинде республиканың чонунуң чайгаар өзүлдези 33,5 муң кижи болган, көжүп чорутканнарның санының 92 хуузун ол дуглаан. Бистиңбиле кожа девискээрлерге бодааргa, республиканың чурттакчы чонунуң чайгаар өзүлдези хөй болуп артпышаан.

Чизениң түннелдериниң дугайында доктаалды хуралга хүлээп алган, ында чизениң түннелдерин парлаарын айыткан.

САЛГАЛЧЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

2003 чылда ургларның чайгы дыштаныылгазын болгаш ажылга тургузарын организастаанының түннелдерин Чазак хуралынга чугаалашкан. Бо чылдың эрткен чайында күрүнеиң онза сагыш салыышкынын хереглеп турар 39355 уругну лагерьлерге дыштандырган болгаш күш-ажылга тургускан, ол 2002 чылдан 8275 уруг хөй.Кадыын быжыглап 34555 уруг дыштанган, ол болза республиканың ниити ургларының болгаш назы четпестериниң 87,8 хуузу болуп турар. 14 хардан 18 хар чедир назылыг 4800 назы четпээннерни күш-ажылга тургускан, олар ногаалар аймаа өстүрер, хоорайларны, суурларны чаагайжыдар ажылдарга идепкейлиг киришкеннер. 2002 чылга деңнээрге, оларның саны 1283 кижиге өскен.

Ургларның дыштаныылгазын организастаарынга, күш-ажылга тургузарынга 37 млн. 599 муң рубльди тускайлап берген,ооң иштинден путевка өртээ төлээринге 29 млн. 840,6 муң чарыгдаан. Кадыкшылга албан черлериниң материал-техниктиг баазазын экижидер хемчеглерни алган. 2003 чылда ургларның чайгы дыштаныылгазы мурнукузундан элээн экижээнин хуралга демдеглээн.

2004 чылда кадыкшылга кампаниязынга белеткелдиң хемчеглерин хуралга сайгарган. Ында келир чылын ургларның чайгы дыштаныылгазын, кадыын быжыглаарын, күш-ажылга тургузарын экижидерде чүнү кылырын тодаргай айтып турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Чазааанда

АЖЫЛЫН УГБААНЫ-БИЛЕ

Чылдың төнчүзүнде яамылар болгаш ведомстволар боттарының ажыл-чорудулгазының түннелдерин үндүрүп, ажылда чедиишкиннерни болгаш четпестерни барымдаалап тургаш, келир чылгы планнарын тургузары чаңчыл апарган.

Эрткен вторникте ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралынга «Республиканың «Перинаталдыг төп» деп кадык камгалал албан чериниң ажылының түннелдериниң дугайында» айтырыгны хүн айтырыындан ужулган. Перинаталдыг төптүң кол эмчизи О. Н. Суван-оолдуң ону ээлеп турары албан-дужаалындан хостаарының дугайында билдириишкини аңаа чылдагаан болган.

О. Суван-оолду каш ай бурунгаар-ла ажылындан үндүрген турган, чүге дизе ооң удуртканы албан черинге элээн каш иелер болгаш чаштар өлген. Чазак хуралынга республиканың бирги удуртукчузунуң демдеглээни-биле алырга, чаңгыс айның дургузунда перинаталдыг төпке 3 ие болгаш 12 чаа төрүттүнген чаш өлүп хораан. Суд кол эмчини ажылга катап тургузуп-даа кагза, элээн үе эрткенде, О.Суван-оол ажылды угбайн турарын миннип, үнүп чоруурунуң дугайында билдириишкинни киирген.

ТР-ниң Чазааның хуралынга республиканың Саң-хөө яамызынга «Перинаталдыг төп» деп кадык камгалал албан чериниң 2001-2003 чылдар дургузунда саңхөө, ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга хыналданы чоргузарын дааскан.

Бистиң корр.

БҮЗҮРЕЛДИ ШЫНЗЫДАРЫН ААЗААН

Күрүне Думазының депутады Ч.Ч-Д.Ондарның адрезинге 2003 чылдың декабрь 7-де Тыванын чаңгыс мандаттыг № 28 соңгулда округунга тиилээни-биле байыр чедириишкиннериниң кээри уламчылавышаан. Тыванын дыка хөй организацияларының, бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң коллективтеринден база оларның удуртукчуларындан, федералдыг ведомстволардан, Күрүне Думазының эрги чыыжының удуртукчуларындан, депутаттарындан, ооң иштинде российжи парламентиниң адаккы палатазының даргазы Г.Н. Селезневтан, ооң оралакчызы Г.В. Боостан, Күрүне Думазының кадык камгалалы болгаш спорт талазы-биле комитединиң даргазы Н.Ф.Герасименкодан болгаш өскелерден-даа байыр чедирген телеграммалар келген.

Бо бүгү-биле холбаштыр депутат Ч.Ондар байыр чедирген кижилерге, а ол ышкаш соңгулдаларда ону деткээн республиканың бүгү соңгукчуларынга өөрүп четтиргенин илергейлеп, чаңгыс чер-чурттугларының бүзүрелин шынзыдары-биле бүгү күжүн үндүрүп ажылдаарын база соңгулда кампаниязының үезинде ооң адынга кирген чагыгларны күүседиринче онза кичээнгейни угландырарын бүзүреткен.

Бистиң корр.

ЭЛДЕПТИГ КАТТЫЖЫЛГА КЫМНАРДАЛ?

Хамык чүвени дедир баштандыр салыр сарыг солуннар үнген санында-ла республиканың удуртулгазынче, чазакчагыргаже халдавайн барбас. Олар ажыл-агыйын сандарадып, ол дээш чеме албайн турар кижилерни камгалап, хамык бурууну Чазакче, ооң удуртулгазынче чууй шаап-ла турар. Ооң чижээнге эрткен неделяда үнген «Риск информ» солунда «Кадык эвес каттыжылга» деп үүлдү хамаарыштырып болур.Ында республиканың кадык камгалал сайыды «Л.Эрдыниеваның кырында кара булуттар диргелип келген» деп бижээш, боттарының хууда каразыгларын, даап бодаашкыннарын үрдүндүр хөөреткен.Кадык камгалалында херек кырында байдал кандыгыл, шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар кайдал деп үүлдү сайгарып, билип албайн чыда, анаа-ла куруг сагыш-сеткил, догааштырыглар долган үүлдү бижип үндүргеннер. Мону барымдаага ап көөрге, ол редакцияның шынга үндезилеттинмээн материалдар бижип чаңчыкканы чаңгыс оон-на илдең.

Херек кырында «Риск» солуннуң шүгүмчүлеп турары Л.С. Эрдыниевага баштаткан Кадык камгалал яамызында байдал, оларның санап турары ышкаш, ындыг-ла чаагай эвес. Бадыткал кылдыр чаңгыс-ла эмнелгениң чижээнге безин байдалды сайгарып болур. Бо күзүн Тыва Республиканың Чазаанче, Эмчилер ассоциациязынче Перинаталдыг төптүң болгаш республиканың уруглар эмнелгезиниң бөлүк эмчилери хомудал киирген. Ында айтып турары-биле алырга, Перинаталдыг төптүң болгаш Кадык камгалал яамызының аразында чөрүлдээлиг байдал тургустунган. 2000 чылда ол төптү республиканың ийи дугаар божудулга бажыңының баазазынга ажыткан. Ынчангаш аңаа бүгү республикадан аарыг-аржыктыг болгаш божууру нарыыдаан херээженнер кээп турар. Ооң тайлымындан чогуур хуусаазындан эрте төрүттүнген чаштарның ортузунда өлүп-хораар чоруктар хаая эвес таваржыр.Бо чылдың апрель айда аңаа төрүттүнген чаштарның 45 хуузу чырык чер кырынга чурттаар салымы чок болган. Өскээр чугаалааргa, чаштарның өлүп-хораар чоруу апрель айда эң багай көргүзүглерлиг болганы ол.Ооң кол чылдагааны—сааттыг херээженнериң кадыкшыл байдалының кошкаа болгаш Перинаталдыг төптүң амгы үениң негелделеринге дүүшкен медицина дериг-херекселдери-биле хандыртынмааны.

Перинаталдыг төптүң материал-техниктиг баазазы кошкак: тынгарылга аппараттары, кювезтер чедишпес, апрель айда чаңгыс кювезке ийи уруг чыдып турган.1998 чылда тургустунган кислород станциязының капитал септелгези чоруттунмаан, дарый терапияның 6 тускай орун-нарынга чүгле 2 аппарат онаажып турар, дарый дуза чедирер терапия салбырының шөлү эвээш дээш, оон-даа ыңай. 2001 чылдан эгелээш, ийи чыл дургузунда төптүң кол эмчизи Кадык камгалал яамызынга, ында сайыттың ие-чаш айтырыглары харыылап турар оралакчызы Т.М-Н.Ондарга дилеглерни киирип келген. Ынчалза-даа яамының талазындан кандыг-даа хемчег алдынмаан.Т.М-Н.Ондар 10 чыл иштинде оралакчы сайыт бооп ажылдааш, 8 кол акушергинекологту, 6 кол педиатр эмчини ажылындан халаан, доктаамал чөрүлдээлиг байдал тургузар. Кадрлар-биле ажылга улус дорамчылаар, аажы-чаңы берге, специалистерге болгаш эмнелге черлеринге боттуг дуза көргүспейн келген деп хомудалда бижиттинген. Кадык камгалал яамызының организас-методиктиг ажылын боду чорудар тургаш, ону Перинаталдыг төптүң специалистеринче чая каапкан. Доктаамал Москваже сургакчылаар, ол хиреде ооң түннели чок деп ук хомудалда эмчилер бижээн.

Бо хомудал талазы-биле Чазак Даргазының 2003 чылдың сентябрь 18-те айтыышкынын езугаар комиссияны тургускан. Комиссия хыналданы чоруткаының соонда эмчилериң хомудалында киирген фактылар бадыткаттынган. 2002-03 чылдарда Перинаталдыг төптүң кол эмчизи О.Н. Суван-оол ТР-ниң Кадык камгалал яамызынче 21 дилегни киирген.Оларның чаңгызынгадаа яамы харыы бербээн. Сайыттың оралакчызы Т.М-Н. Ондарның албан-хүлээлгезинче тускай сорулгалыг федералдыг болгаш республика программалары-биле ажыл база кирип турар. Тускай программаларга көрдүнген акша-хөреңгиниң үлээшкин механизми яамыда ажылдап кылдынмаан. Ол акшаларның үлелгезин чаңгыс оралакчы Т.М.-Н. Ондар харыылап турар.

Перинаталдыг төпке чугула херек тускай дерилгелер садып алырынга 2001-03 чылдарда акша үндүрүп бербээн.Чүгле 2002 чылда «Ие-чаштың айыыл чогу» деп федералдыг программа езугаар наркоз-тынгарылга кылыр чаңгыс аппарат садарынга акша бердинген. 2003-2006 чылдарда көрдүнген «Каң кадык чаш» деп республиканың тускай сорулгалыг программазы база "2003-2004 чылдарда Тыва Республикага ие-чаштың камгалал албанын улам ыңай сайзыраңгайжыдары» деп тускай сорулгалыг республика программазы күүсеттинмейн турар.

Моон көөрге, республикада иелериң болгаш чаштарның кадыын камгалаар талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар көвей болуп турар-дыр. А ол дээрге яамының дорт ажылы болгай. Ылаңгыя эвээш санныг чоннуң өзүп-көвүдээриниң айтырыы бирги чергеде турар ужурлуг.

Халдавырлыг болгаш эмнээри берге аарыгларның бирээзи — өкпе аарыы. Мында байдал республикада база кончуг нарын.Ол айтырыг талазы-биле кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы В.С. Ховалыг харыылап турар. Өкпе аарыын эмнээр болгаш ону болдурбас талазы-биле соңгаарлатпас хемчеглерге хамаарыштыр ажыл болурчогууру-биле чоруттунмайн турар. «1998-2004 чылдарда Тыва Республикада өкпе аарыы-биле демиселдиң соңгаарлаттынмас хемчеглери» деп тускай сорулгалыг республика программазының күүселдезиниң хыналдазы кошкак. Программаның канчаар күүсеттинип турарын бо сөөлгү ийи чылда Кадык камгалал яамызының коллегиязынга чугаалашпаан. Өкпе аарыы-биле демисел чорударының штавын тургузуп албаан. Өкпе аарыынга удур ажылдарның планы болгаш кожууннар эмнелгелериниң кол эмчилериниң отчеттарының графиги тургустунмаан.

Кадык камгалал яамызының болгаш Күрүнеиң санитар-эпидемиологтуг хайгааралының өкпе аарыынга удур демниг ажылы көзүлбейн турар. Ниитизи-биле яамыда өкпе аарыынга удур организастыг аппарат ажылы шуудаваан.

Яамыда кадрлар солчулгазы улуг. Оларның 60 хуузу бо чылын чаа ажылче кирген болуп турар. Сайыттың оралакчыларының аразында албан-хүлээлгелер хуваажылгазын 2003 чылдың январь 14-те чоруткан. Сайыт бо айтырыгга колдуунда езу барымдаалаан. Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының хуваажылгазын өттүндүр катап-тап алганы илдең.

Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, яамының ажылында четпестер хөй. Ооң-биле чергелештир республикада шынары багай арагадан улус когарап турары билдингир болгай. Бо база Кадык камгалал яамызының дорт ажылы болур. Хораннанып турар кижилер кончуг ажылдаар, өзүп-төрүүр назы-хар үезинде. 2002 чылда арагадан 579 кижи аараан (100 муң чурттакчыга онааштыр 186 кижи). Кем-херек үүлгедиглери база кижилериниң эзирик байдалында кылдынып турар. Арагалаашкынга удур хемчеглер талазы-биле Кадык камгалал яамызында планнаттынган, чурумчуттунган ажыл көзүлбейн турар.

Моон кандыг түннел үндүрүп болурул дээрге, «Риск информ» деп солунда парлаттынган «Кадык эвес каттыжылга» деп эгелиг үүл кадык камгалал адырында байдалдың бичии-даа сайгарылгазы чокка кыдыында кижилерни анаа хөлүнде бактаар, балдырлаар дээш ботчогааттынган догааштырыгларга үндезилеттинген материал болуп турар. Яамының ниити чогаадыкчы, беримчелиг ажылы бирги удуртукчудан кол хамааржыр. Ону сайыт Л.С. Эрдыниева таарымчалыг кылдыр организастап шыдавайн турарын янзыбүрү хыналдаларның түннели бадыткап турар. Ооң ажылының боттуг сайгарылгазын чоруда бээрге, ол агартынарын ораалдашкан ышкаш, «Риск информ» деп чон ортузунда багай атсураглыг солуннуң редакциязыбиле холбажы бергени элдептиг. Езулуг-ла кадык эвес каттыжылга бо эвес бе?

Ия МОНГУШ.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» 2003 чылдың июль 9-та № 351 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың октябрь 22-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың ноябрь 21-де чүүлдүг деп көрген

1 чүүл. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» 2003 чылдың июль 9-та №351 УХ-1 Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 14-кү чүүлдүң 2-ги пунктузунуң ийиги домаанда «чогуур соңгулда комиссиязы» деп сөстерни «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы» деп сөстер-биле солуур;

2. 15-ки чүүлде:

2-ги пунктуда «комиссиялар-биле» деп сөстерни «девискээр соңгулда комиссиялары-биле» деп сөстер-биле солуур;

«чогуур комиссиялар-биле» деп сөстерни ап кааптар;

4-кү пунктуда «үстүнде турар комиссия-биле» деп сөстерни «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы-биле» деп сөстер-биле солуур;

3. 18-ки чүүлде:

1-ги пунктуда «кандидаттар-биле дорт азы кандидаттар даңзызының составынга» деп сөстерни «боду бодун депшидер арга-биле азы политиктиг партиялар-биле, соңгулда блоктары-биле» деп сөстер-биле солуур;

2-ги, 3-кү пунктуларны ап кааптар;

6-гы пунктуда ийи дугаар домакты ап кааптар.

4. 19-ку чүүлдүң 1-ги пунктузунда «хоойлу-биле» деп сөстү «Бо Хоойлу-биле (№ 4, 5 дугаар капсырылгалар)» деп сөстер-биле солуур;

5. 19-ку чүүлдүң 8-ки пунктузун дараазында эдилге-биле бижиир:

«8. Соңгулдаларны чарлап дыңнадырының дугайында шиитпирни албан езузу-биле чарлап дыңнатканының (парлаанының) соонда 30 хонуктуң дургузунда, ынчалза-даа Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарының схемаларын албан езузу-биле чарлап дыңнаткан (парлаан) хүнден эрте эвесте кандидаттарның депшидилгезин бодун боду депшидер чурум-биле база ол ышкаш политиктиг партия-биле, соңгулда блогу-биле чоруттунар.

6. 21-ги чүүлде:

4 дугаар пунктуну дараазында эдилге-биле бижиир:

«4. Хоойлу-биле доктааттынган чурум езугаар соңгулда блоктарынче соңгулда каттыжыышкыннары кирип болур».

6-гы пунктуну дараазында эдилге-биле бижиир:

«6. Соңгулда блоктары оларның тургустунганының соонда дораан, чок болза, соңгулда комиссиязынче кандидаттарның даңзызы-биле кады хары угда Тыва Республиканың соңгулда комиссиязына бүрүткедир.

Соңгулда блогунче кирип турар соңгулда каттыжыышкыннары чаңгыс ол-ла соңгулдалар үезинде өске соңгулда блоктарынче кирип азы бот-тускайлаң соңгулда каттыжыышкыны кылдыр аңгыланып шыдавас»;

9 дугаар пунктуну дараазында эдилге-биле бижиир:

«9. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының негелдези-биле бүрүткээр органнар негелдени алган хүнүнден эгелээш, соңгулдаларны чарлап дыңнадырының дугайында шиитпирни албан езузу-биле парлаан (чарлаан) хүнде байдал-биле соңгулда каттыжыышкыннарының даңзызын он хонуктуң дургузунда айыттынган комиссияже киирер».

11 дугаар пунктуну дараазында эдилге-биле бижиир:

«11. Ол соңгулда блогунче кирип турар соңгулда каттыжыышкыннарының төлээлериниң шуулганынга (конференциязынга) соңгулда блогунуң ады, ооң иштинде чеди сөстен көвүдевес кыска ады тодараттынып чыдаттынар. Соңгулда блогунуң ады кылдыр ол соңгулда блогунче кирбейн турар, ол деңнелге азы оон бедик деңнелге бүрүткеттинген хөй-ниити каттыжыышкынының ады база ол ышкаш чогуур соңгулдаларга ооң мурнунда бүрүткеттинген соңгулда блогунуң ады ажыглаттынган бооп болбас. Соңгулда блогунуң ады кылдыр тодаргай кижиниң адын азы фамилиязын, күрүнеиң азы муниципалитеттиң албан-дужаалының адын ажыглаарын болдурбас»;

12 дугаар пунктуну дараазында эдилге-биле бижиир:

«12. Хоойлу-биле көрдүнген таварылгада болгаш чурум езугаар соңгулда каттыжыышкыны Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче бодунуң эмблемазын киирер эргелиг. Ынчаарда соңгулда каттыжыышкыны бодунуң уставында утказын тодарадып бижээн бижилгези бар, үүгле ындыг эмблемазын киирер эргелиг. Соңгулда блогу ооң составынче кирип турар душкан-на соңгулда каттыжыышкынының эмблемазын, чок болза бо соңгулдаларга кандидаттарны депшиткен болгаш ооң мурнунда болуп турган ол-ла деңнелдиң азы федералдыг деңнелдиң соңгулдаларынга кандидаттарны, кандидаттарның даңзызын депшиткен соңгулда каттыжыышкыннарының уставында тодарадып бижээн бижилгези бар эмблемалардан аңгыда, өске эмблеманы киирер эргелиг. Соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң ылгавыр демдектери угаан талазы-биле өнчү эргезин үревес, Россия Федерациязының Күрүне тугун, Россия Федерациязының Күрүнезиниң сүлде демдээн, Россия Федерациязының Ыдык ырын, Тыва Республиканың Күрүне тугун, Тыва Республиканың Күрүнезиниң сүлде демдээн, Тыва Республиканың Ыдык ырын, Россия Федерациязының өске субъектилериниң, а ол ышкаш муниципалитет тургузугларының, даштыкы чурттарның Күрүне туктарын, Күрүнезиниң сүлде демдектерич, Ыдык ырларын, чүдүлгезиниң сүлде демдектерин база национал сагыш-сеткилин, чоргааралын куду көрбес болгаш оларның адын баксыратпас, моральдың бүгүдеге билдингир хүлээп алдынган нормаларын үревес ужурлуг»;

7. 22-ги чүүлде:

1-ги пунктуда ийиги домакты дараазында уткалыг кылдыр эде бижиир: «Бир эвес кандидатты деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүүн чыып турар болза, бо Хоойлунуң 12-ги чүүлүнүң 3-кү пунктузунга дүүштүр оларның саны соңгулда округунуң девискээринде бүрүткеткен соңгукчуларның ниити санындан, 2 хуудан эвээш эвес кылдыр чыгдынган болур ужурлуг»;

6-гы пунктунуң бирги домаанда «бо Хоойлу-биле» деп сөстерни «бо Хоойлунуң № 1 капсырылгазынга дүүштүр» деп сөстер-биле солуур»;

8. 23-кү чүүлде:

1 дугаар пунктуга дараазында уткалыг ийиги абзацты немей киирер: «Кандидатты бүрүткедири-биле кандидат азы соңгулда блогунуң, соңгулда каттыжыышкынының бүрүн эргелиг төлээлеттирген кижизи девискээр соңгулда комиссиязынче бо пунктунуң бирги абзазында айыттынган документилерни, бадылаашкын болур хүнге чедир 45 хонуктан орай эвесте тус черниң үези-биле 18 шакка чедир киирер»;

2 дугаар пунктуга дараазында уткалыг ийиги абзацты немей киирер: «Девискээр соңгулда комиссиязы соңгулда документилерин хүлээп ап тура, хол үжүү чыыр хуудустарлыг папка бүрүзүн соңгулда комиссиязының таңмазы-биле шынзыдар, соңгукчуларның хол үжүүн чыгганының түннелиниң дугайында протоколда айыттынган санының дужааттынган хол үжүү чыыр хуудустарның саны-биле дүгжүп турарын хынаар, а оон хол үжүү чыыр хуудустарлыг папкаларның санын, папка бүрүзүнде бар хол үжүү чыыр хуудустарның санын, кандидаттың хүлээткени папкаларының, хол үжүү чыыр хуудустарының санын, оларны хүлээп алган айын, хүнүн, чылын, үезин айыттышаан, хол үжүү чыыр хуудустарны хүлээп алганының дугайында бижимел шынзылганы кандидатка ап бээр»;

9. 27-ги чүүлдүң 3-кү пунктузунуң сөөлгү домаан ап кааптар, пунктуга дараазында эдилгелиг ийиги абзацты немей киирер: «Кандидат үш чедир бүзүреттирген кижилерни томуйлаар эргелиг»;

10. 41-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

«41 чүүл. Кандидаттарның, бүрүткеттирген кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының соңгулда фондулары

1. Бодунуң кандидатуразын депшиткен кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны боттарының соңгулда фондузун тургузар хүлээлгелиг. Соңгулда блоктарыу, соңгулда каттыжыышкыннарын депшиткени кандидаттар боттарының соңгулда фондузун тургузар эргези чок.

2. Кандидаттарның соңгулда фондулары үүгле дараазында акша-хөреңгилерниң күсели-биле тургустунуп болур:

а) кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың ниитизи-биле 25 000-дан көвүдевес бодунуң акша-хөреңгизи-биле;

б) кандидатка, бүрүткеткен кандидатка ону депшиткен соңгулда блогунда кирип турар соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда каттыжыышкыннарының үндүрүп бергени ниитизи-биле 50 000-дан көвүдевес акша-хөреңгизи-биле;

в) ону бүрүткээн соонда 10 хонук дургузунда, бүрүткеткен өске кандидаттар-биле деңхемчээлдиг кылдыр бүрүткеткен кандидатка девискээр соңгулда комиссиязының үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле;

г) хамаатыларның болгаш организацияларның эки тура-биле киирип бергени хамааты бүрүзүнден 10 000-дан көвүдевес, организация бүрүзүнден 25 000-дан көвүдевес акша-хөреңгизи-биле.

3. Кандидаттың (бүрүткеткен кандидаттың) ооң соңгулда фондузундан үндүрген бүгү чарыгдалдарының эң улуг хемчээли 200 000 рубльден ашпас болур ужурлуг.

4. Соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блоктарының соңгулда фондулары үүгле дараазында акша-хөреңгилерниң күсели-биле тургустунуп болур:

а) Соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блоктарының боттарының акша-хөреңгизи-биле оларның ниити түңү 300 000 рубльден көвүдевес ужурлуг. Соңгулда блогунуң бодунуң акша-хөреңгизи ону тургускан соңгулда каттыжыышкыннарының ол соңгулда блогунга дамчытканы акша-хөреңгиниң ниити түңүнден тургустунар;

б) кандидаттарның бүрүткели доозулган соонда 10 хонук хуусаа дургузунда, соңгулда блоктарынга, соңгулда каттыжыышкыннарынга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле;

в) хамаатыларның болгаш юридиктиг эргелиг кижилерниң эки тура-биле киирип бергени дузаламчызы-биле тургустунар. Эки тура-биле киирип бергени дузаламчының хемчээли хамааты бүрүзүнден 10 000 рубльден көвүдевес, юридиктиг эргелиг кижи бүрүзүнден 50 000 рубльден көвүдевес болур.

5. Соңгулда блоктарының, соңгулда каттыжыышкыннарының соңгулда фондузундан үндүрген бүгү чарыгдалдарының эң-не улуг хемчээли 6 000 000 рубльден ашпас болур ужурлуг.

6. Кандидаттың, соңгулда блоктарының, ссңгулда каттыжыышкыннарының соңгулда фондузунче дузаламчы акша-хөреңги киирери дараазында адаттынганнарга хоруглуг:

а) даштыкы күрүнелерге болгаш юридиктиг эргелиг кижилерге;

б) даштыкы хамаатыларга;

в) хамааты эргези чок кижилерге;

г) 18 хар четпээн Россия Федерациязының хамаатыларынга;

д) Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларын эрттирер дугайында шиитпирни албан езузу-биле парлаан (чарлаан) хүнде даштыкы киржилге-биле Россияның юридиктиг эргелиг кижилеринге, бир эвес оларның устав езугаар (чыгдынган) эге капиталында даштыкы киржилгениң киириштирген үлүүнүң хемчээли 30 хуудан көвей болуп турар болза;

е) чурттар аразының организацияларынга болгаш чурттар аразының хөй-ниити шимчээшкиннеринге;

ж) күрүнеиң эрге-чагырга органнарынга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынга;

з) күрүнеиң болгаш муниципалитеттиң организацияларга болгаш албан черлеринге;

и) Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларын эрттирер дугайында шиитпирни албан езузу-биле парлаан (чарлаан) хүнде юридиктиг организацияларга, бир эвес оларның устав езугаар (чыгдынган) эге капитальында күрүнеиң азы муниципалитеттиң киириштирген үлүүнүң хемчээли 30 хуудан көвей болуп турар болза;

к) шериг кезектеринге, шериг албан черлеринге болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарга;

л) ачы-дуза чедирер организацияларга, шажын-үүдүлге каттыжыышкыннарынга, ол ышкаш оларның тургусканы организацияларга;

м) билдинмес дуза чедирикчилеринге (хамаатыларга дараазында медээлерниң кайы-бирээзин айытпаанда: фамилиязын, адын, адазының адын, чурттап турар чериниң адрезин, төрүттүнген чылын, айын, хүнүн азы, бодунуң дугайында шын эвес медээлерни бергенде; юридиктиг эргелиг кижилерге — дараазында медээлерниң кайы-бирээзин айытпаанда: үндүрүг төлекчизиниң идентификастыг дугаарын, банк реквизиттерин, бүрүткеткен чыл, ай, хүнүн, устав езугаар (чыгдынган) эге капитальында күрүнеиң азы муниципалитеттиң киржилгезиниң чогун, азы ындыг ол киржилгениң барын хемчээлин айытпышаан, оларның устав езугаар (чыгдынган) эге капиталында даштыкы киржилгениң чогун, азы ындыг ол киржилгениң барын хемчээлин айытпышаан, чок болза шын эвес сан-медээлер айыттынганда);

н) бадылаашкын хүнүнге чедир бир чылдан эвээш үеде бүрүткеттинген юридиктиг эргелиг кижилерге;

о) күрүнеиң болгаш муниципалитет органнарның тургусканы организацияларга, а ол ышкаш бо пунктунуң «д» болгаш «и» иштики пунктуларында айыттынган юридиктиг эргелиг кижилерниң тургусканы организацияларга.

7. Соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизин ол фондуну тургускан кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны уштап-баштаар, чарыгдаар эргелиг. Соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилери тускай сорулгалыг кылдыр ажыглаттынар болур. Олар үүгле дараазында үүлдерге ажыглаттынар:

а) кандидатты депшидеринге деткимче болур хол үжүүн чыырынче угланган организас-техниктиг хемчеглерни сан-хөө талазы-биле хандырарынга, ооң иштинде соңгукчуларның хол үжүүн чыырынга киришкен кижилерниң ажылының төлевиринге;

б) соңгулда мурнунуң суртаалын чорударынга, а ол ышкаш медээ болгаш консультация хевирлиг ажылдарның (ачы-дуза чедирилгелериниң) төлевиринге;

в) Россия Федерациязының хамаатыларының азы юридиктиг эргелиг кижилерниң кылганы (дуза чедиргени, өске-даа ажылдарны (дуза чедирилгезин), а ол ышкаш соңгулда кампаниязын эрттирери-биле дорт холбашкан өске-даа чарыгдалдарны төлээринге;

г) соңгулда долаазын киирерінге.

8. Соңгулда блоктарынга, соңгулда каттыжыышкыннарынга, кандидаттарга, бүрүткеткен кандидаттарга соңгукчуларның хол үжүүн чыырынга киришкен кижилерниң ажылының төлевиринге, соңгулда мурнунуң суртаалынга, соңгулда мурнунуң өске-даа хемчеглерин боттандырарынга оларның соңгулда фондуларынче кирген акша-хөреңгизинден өске акша-хөреңгилерни ажыглаары хоруглуг. Ынчаарда соңгулда блоктары, соңгулда каттыжыышкыннары, кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттар үүгле оларның соңгулда фондуларының тускай агар саннарынче бадылаашкыннар болур хүнүнге чедир бо Хоойлунуң доктаатканы чурум-биле чоруткан улустуң шилчиткени ол акша-хөреңгилерни ажыглаар эргелиг. Бо дүрүмнер бо Хоойлунуң 40-ги чүүлдүң 8-ки пунктузунда болгаш 33-кү чүүлдүң 4-кү пунктузунда айыттынган таварылгалардан аңгыда, политиктиг хөй-ниити каттыжыышкыннарының эрттирип турары соңгулда компаниялары-биле харылзаа чок болгаш соңгулда мурнунуң суртаалы болбайн турар, оларның боттарының агар саннарындан төлээри ажыл-чорудулгазынга күштүг болуп таравас.

9. Соңгулда комиссиялары соңгулда блоктарының, соңгулда каттыжыышкыннарының, кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларының тургустунарының болгаш акша-хөреңгилерин чарыгдаар чурумунуң сагыттынып турарының контролюн боттандырар.

10. Айыттынган фондуларже шилчиттинген эки тура-биле акша салыышкыннарынга, шилчилгелеринге болгаш соңгулда фондуларның акша-хөреңгизинге база ол ышкаш айыттынган фондуларның акша-хөреңгизинден чарыгдалдарынга үндүрүг онаарының чуруму федералдыг хоойлулар-биле доктааттынып тургустунар.

11. Соңгулда блоктарының, соңгулда каттыжыышкыннарының, кандидаттың соңгулда фондуларындан үндүрер, бо чүүлдүң 3-кү болгаш 5-ки пунктуларының доктаадып тургусканы бүгү чарыгдалдарының эң улуг хемчээлдиг түңү, а ол ышкаш бо Хоойлунуң 42.1 чүүлүнүң 3 болгаш 4 дугаар пунктуларында айыттынган акша-хөреңгилериниң хемчээли, 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп чыл санында, ээлчеглиг саң-хөө чылының федералдыг бюджединиң дугайында федералдыг хоойлу-биле доктааттынар инфляцияның деннелин өөренип тургаш индексастаттынар, ооң дугайында чогуур шиитпир Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы-биле хүлээп алдынар. Айыттынган шиитпир хүлээп алган хүнүнден эгелеп беш хонук хуусаа дургузунда массальг информация чепсектеринге албан езузу-биле парлаттынар. Ынчаарда ээлчеглиг саң-хөө чылының федералдыг бюджединиң дугайында федералдыг хоойлунуң инфляцияның деннелин доктаадып тодарадып турар

(Уланчызы 4-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

дүрүмнери, соңгулда кампаниязының үезинде күштүг болуп кирген дүрүмнер, ол соңгулда кампаниязы чоруп турда айыттынган акша-хөреңгиниң эң улуг түүн индексастаарынга ажыглаттынмас.

11. Дараазында уткалыг 42. 1 дугаар чүүлдү немей киирер:

« 42.1 чүүл. Соңгулда долаазы

1. Девискээр соңгулда комиссиялары, соңгулдаларны томуйлаар, эрттирер дугайында шиитпирни албан езузу-биле парлаан (чарлаан) хүнден эгелеп он хонук хуусаадан орайтатпайн, Россия Федерациязының Ажаалга банкызының салбырларынче (олар чокта — өске чээли организацияларынче), соңгулда блоктарының, соңгулда каттыжыышкынарының, кандидаттың соңгулда долаазы киирер/ тускай агар саннарын ажыдарының дугайында дилег бижик киирер хүлээлгелиг болур. Россия Федерациязының Ажаалга банкызының салбырлары азы чээли организациялары, девискээр соңгулда комиссияларының дилег киирген хүнүнден беш хонук хуусаада хамаарышкан соңгулда комиссиязының соңгулда долаазы киирер тускай агар санын ажыдар хүлээлгелиг болур. Айыттынган агар санны ажытканы дээш, агар сан таварыштыр операцияларны эрттиргени дээш, банкының ачы-дузазы дээш төлевирин тыртпас. Айыттынган агар санда бар акшаларны ажыглааны дээш банк хуулар төлевес.

2. Девискээр соңгулда комиссиязы кандидатка, соңгулда блогунга, соңгулда каттыжыышкынынга, олардан соңгулдага киржир чөпшээрелди берип турарының дугайында билдириишкинни ап тура, Россия Федерациязының Ажаалга банкызының салбырларында азы чээли организацияларында соңгулда долаазын киирерингe тускай агар санның реквизиттерин дыңнадыр, а ол үеге чедир ындыг агар сан ажыттынмаан болза — ооң ажыттынганының соонда саадатпайн дыңнадыр.

3. Кандидаттың соңгулда долаазы 30000 рубльге дең болур.

4. Соңгулда долаазын кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны чүгле бодунуң соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизинден хары угда болгаш долузу-биле соңгулда комиссиязының тускай агар санынче, бадылаашкыннар болур хүнге чедир 75 хонуктан эрте эвес болгаш 45 хонуктан орай эвес хуусаада киирер. Кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны соңгулда долаазын киирерде, соңгулда долаазынга киирип турар деп демдеглелдиг азы ындыг демдеглел чокка-даа соңгулда фондузунче кирген акша-хөреңгини ажыглап болур. Соңгулда долаазын киирип тура кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны төлевирниң сорулгазын айтыр, а кандидат фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, айын, хүнүн, соңгулда округунуң дугаарын айтыр. Соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны бодунуң адын айтып каар. Кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны девискээр соңгулда комиссиязының тускай агар санынче соңгулда долаазын киирип тура, бижимел хевирге кандидаттың бүрүткелин боттандырган соңгулда комиссиязынче кандидаттың, соңгулда блогунуң, соңгулда каттыжыышкынының соңгулдаларның тускай агар санынче ол акша-хөреңгилерни киирген дөзүнүң (дөстериниң) дугайында дыңнадыр хүлээлгелиг, хамаатыга фамилиязын, адын, адазының адын, чурттап турар чериниң адрезин, төрүттүнген чылын, айын, хүнүн, а юридиктиг эргелиг кижилер — адын, банкыда реквизиттерин айтыр хүлээлгелиг.

5.Кандидаттың, соңгулда блогунуң, соңгулда каттыжыышкынының соңгулдаларның тускай агар санынче акша-хөреңгилерни киирген хамаатылар болгаш (азы) юридиктиг эргелиг кижилер ол акша-хөреңгини азы ооң айыттынган кезээ соңгулда долаазын төлээринге деп үүлдү айтып каар эргелиг. Ындыг таварылгада кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны ол акша-хөреңгилерни соңгулда долаазынга киирериндeн өске кандыг-даа сорулгаларга ажыглаар эргези чок. Ол акша-хөреңгилерни азы ооң кезээн соңгулда долаазынга ажыглаваан таварылгада кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны оларны (дедир шилчидерде үнген чарыгдалдардан аңгызын), ол акшаны киирген (шилчиткен) хамаатыларга болгаш (азы) юридиктиг эргелиг кижилерге, кандидаттарны бүрүткээр документилерни дужаар хуусаа эрткен соонда он хонуктан орай эвес хуусаада дедир эгидер хүлээлгелиг.

6. Кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны девискээр соңгулда комиссиязының тускай агар санынче соңгулда долаазын, бо чүүлдүң 3-кү пунктузунда доктааткынындан улуг хемчээлдиг кылдыр киргенде, акша-хөреңгиниң артыын соңгулда комиссиязы хамаарышкан соңгулда фондузунче, тускай агар санче соңгулда долаазының киргениниң соонда он хонуктуң дургузунда эгидер. Кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны девискээр соңгулда комиссиязының тускай агар санынче соңгулда долаазын, бо чүүлдүң 3-кү пунктузунда доктааткынындан эвээш хемчээлдиг кылдыр, чок болза девискээр соңгулда комиссиязының тускай агар санынче соңгулда долаазын кандидаттарны бүрүткээр документилерни дужаар хуусаа эрткен соонда киргенде, ол акша-хөреңгилерни соңгулда комиссиязы хамаарышкан соңгулда фондузунуң тускай агар санынче соңгулда долаазының кирген хүнүнүң соонда, 20 хонуктан орайтатпайын эгидер. Кандидат соңгулдаларга киржирин чөпшээрешкен дугайында бодунуң билдириишкинин дедир кыйгырткан таварылгада, бүрүткеткен кандидат бодунуң кандидатуразын ужулганда, кандидатты, бүрүткеткен кандидатты соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны дедир кыйгыртканда, (бо Хоойлунуң 23-кү чүүлүнүң 27-ги пунктузунда көрдүнген таварылгалардан аңгыда) кандидаттың депшиткени соңгулда округун өскерткенде, кандидатты бүрүткээринден ойталаанда (кандидаттың өске соңгулда округунда бүрүткеткени-биле ойталаанындан аңгыда), киртинген соңгулда долаазын соңгулда комиссиязы хамаарышкан соңгулда фондузунче, кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны чогуур билдириишкинни девискээр соңгулда комиссиязынче киирген хүнүнден эгелеп он хонуктан орайтатпайн эгидер.

7. Кандидаттың бүрүткелин соңгукчуларның киргени хол үжүктеринге үндезилеп боттандыртынган таварылгада, кандидаттан, соңгулда блогундан, соңгулда каттыжыышкынындан соңгулда комиссиязының тускай агар санынче кирип келген соңгулда долаазын хамаарышкан соңгулда фондузунче, кандидатты бүрүткээн хүнүнден эгелеп он хонуктан орайтатпайын эгидер.

8. Бир эвес бүрүткеткен кандидат бадылаашкынның түңнелдери-биле чаңгыс мандаттыг округка бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның ниити санының 5 хуудан эвээш эвес бадылаашкыннарын алган болза, азы соңгудуп алган болза, кандидаттан, соңгулда блогундан соңгулда каттыжыышкынындан кирип келген соңгулда долаазын, соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнүнден беш хонуктан орайтатпайн, чогуур девискээр соңгулда комиссиязы кандидаттың, соңгулда блогунуң, соңгулда каттыжыышкынының соңгулда фондузунче эгидер.

9. Бир эвес бо чүүлдүң 6-дан 8-ки пунктуларынга дүүштүр соңгулда долаазы дедир эгиттинмес болза, ону республика бюджединиң орулгалыг кезээнче девискээр соңгулда комиссиязы бадылаашкыннар болган хүнден эгелеп 60 хонуктан орайтатпайн шилчидер.

10. Девискээр соңгулда комиссиязы соңгулда долаазын эгидип берген тускай соңгулда агар санның кандидат, соңгулда блогу, соңгулда каттыжыышкыны, соңгулда комиссиязындан ооң кирип келген хүнүнден эгелеп ажыл хүнү болур он хонуктуң дургузунда оларны соңгулда долаазынга хереглээр деп демдеглел-биле соңгулда фондузунче шилчидип бергени хамаатыларга болгаш юридиктиг эргелиг кижилерге (шилчиткени дээш чарыгдалдарындан аңгызын) эгидер. Соңгулда комиссиязының шилчидип бергениниң соңгулда долаазының арткан кезээн, бир эвес ындыг артыкшылдар бар болза, ону кандидаттың, соңгулда блогунуң, соңгулда каттыжыышкынының чарыгдаттынмаан акша-хөреңгизиниң артыының кырынче шилчидер.

11. Соңгулда долаазы кылдыр киртинген акшаларны республика бюджединиң орулгазынче азы соңгулда фондузунче эгидер кылдыр шилчидерин Россия Федерациязының Ажаалга банкызының салбырлары азы чээли организациялары, девискээр соңгулда комиссиязының шиитпири-биле боттандырар. Соңгулда комиссиязы соңгулда долаазынга кылдыр киирген акша-хөреңгилерин бо чүүл-биле доктааткан чурумдан өскээр ажыглап шыдавас»;

12. 43-кү чүүлдүң 2-ги пунктузунда:

«а хоойлу-биле көрдүнген таварылгаларда болгаш өске комиссияларда" деп сөстерни «девискээр соңгулда комиссияларының» деп сөстер-биле солуур»;

сөөлгү домакта «Тыва Республиканың» деп сөстерниң соонга

«девискээр соңгулда комиссияларының» деп сөстерни немээр;

13. 44-кү чүүлдүң 3-кү пунктузунуң «б» дугаар иштики пунктузунда «кандидаттарның данзызы» деп сөстерни ап кааптар.

14. 45-ки чүүлдүң 2-ги пунктузунда «чогуур комиссияның» деп сөстерни «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының» деп сөстер-биле солуур»;

15. 50-ги чүүлдүң 3-кү пунктузунга:

«девискээр соңгулда комиссиязы» деп сөстерниң соонга «бадылаашкын хүнүнден эгелеп беш хонуктан орай эвесте» деп сөстерни немээр;

дараазында уткалыг домакты немээр: «Чогуур соңгулда округунуң талазы-биле девискээр соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр.».

16. 51-ги чүүлдүң 1-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижиир:

«1. Девискээр соңгулда комиссияларының соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколдарны шын тургусканын хынаан соонда, Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының ниити түңнелдерин бадылаашкыннар болган хүнүнден эгелеп он хонуктан орайтатпайн, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы тодарадып доктаадыр.»;

17. 52-ги чүүлдүң 1-ги пунктузунда:

«Хоойлу-биле көрдүнген бооп болур, таварылгада» деп сөстерни «Таварылгада» деп сөс-биле солуур»; «азы элээн улуг», «катап бадылаашкыннарны эрттирери хоойлу-биле көрдүнген, а» деп сөстерни ап кааптар;

дараазында эде бижиттинген ийиги абзацты немээр:

«Катап бадылаашкыннар ниити соңгулдаларга бадылаашкыннар болган хүнүнден эгелеп 21 хонуктан орай эвесте эрттиртинер.»;

18. 60-гы чүүлдү дараазында эдилгелер-биле киирер:

« 60 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп эгелээр болгаш бо Хоойлу күштүг болуп эгелээн соонда чарлаттынган Төлээлекчилер палатазының депутаттарының немелде болгаш дагын катап болур соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле холбашкан эрге-хоойлу хамаарылгаларынга, 51-ги чүүлдүң 2-ги пунктузунуң «а» дугаар иштики пунктузунда дүрүмнерден аңгыда күштүг болуп тараар.

Бо Хоойлунуң 51-ги чүүлүнүң 2-ги пунктузунуң «а» дугаар иштики пунктузу Төлээлекчилер палатазының ийиги болгаш дараазындагы чыыштарының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирери-биле холбашкан эрге-хоойлу хамаарылгаларынга күштүг болуп тараар.

2. Бо Хоойлунуң 21-ги чүүлдүң 5-ки пунктузу 2004 чылдың январь 1-ден эгелеп эрттиреринiң дугайында шиитпир 2004 чылдың январь 1-ден эрте үеде хүлээп алдынган соңгулдаларны эрттирери-биле холбашкан эрге-хоойлу хамаарылгаларынга күштүг болуп тараар.

3. Бо Хоойлунуң албан езузу-биле күштүг болуп кирген хүнүнден эгелеп «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» 2001 чылдың сентябрь 4-те №1162 Тыва Республиканын Хоойлузун, 58-ки чүүлдүң 3-кү пунктузунуң «а»дугаар иштики пунктузундан аңгызын күш чок деп санаар.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» 2001 чылдың сентябрь 4-те №1162 Тыва Республиканың Хоойлузунуң 58-ки чүүлдүң 3-кү пунктузунуң «а» дугаар иштики пунктузун Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларын чарлап дыңнаткан хүнден эгелеп күш чок деп санаар.

19. Дараазында уткалыг № 4, № 5 дугаар капсырылгаларны немей киирер:

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» 2003 чылдың июнь 16-да № 351 УХ-1 Хоойлузунга №4 капсырылга

Девискээр соңгулда комиссиязынга _____
(фамилиязы, ады, адазының ады)
чурттап турар чери _____
_____
(чурттап турар чериниң адрези) ажылдаар чери
_____
(кол ажылдап, өөренип, албан хаап турар чери)

ДЫҢНАДЫГ

_____ девискээр соңгулда комиссиязынга
(муниципалитет тургузугнуң соңгулда комиссиязы)

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидат кылдыр _____ соңгулда №___ (соңгулда округунуң ады) округундан бодумну депшидип турарымны мен, _____ дыңнадып тур мен, ынчангаш бодумну (фамилиязы, ады, адазының ады) деткиири-биле ол соңгулда участогунуң девискээринде соңгукчуларның хол үжүүн чыырын эгелээнимни дыңнадып тур мен.

_____
(хол үжүү)
_____
(хол үжүү салган хүнү)

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» 2003 чылдың июнь 16-да № 351 УХ-1 Хоойлузунга № 5 капсырылга

Девискээр соңгулда комиссиязынга _____
(муниципалдыг тургузугнуң ады)

_____
(политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)

ДЫҢНАДЫГ

_____
(политиктиг партияның, соңгулда блогунуң ады)
_____ девискээр соңгулда комиссиязынга
(муниципалдыг тургузугнуң соңгулда комиссиязы)

Тыва Республиканың Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидат кылдыр _____ соңгулда №___
(соңгулда округунуң ады)
округундан _____
(фамилиязы, ады, адазының ады) депшидип турарын дыңнадып тур бис, ынчангаш ону деткиири-биле ол соңгулда участогунуң девискээринде соңгукчуларның хол үжүүн чыып эгелей бергенин дыңнадып тур бис.

_____
(депшиттирген кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады)
_____
(чурттап турар чери)
_____
(ажылдап турар чери)
_____

(партияның, блоктуң төлээзиниң фамилиязы, ады, адазының ады, албан-дужаалы, хол үжүү)
_____
(хол үжүү салган хүнү)

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп бо Хоойлунуң 1-ги чүүлүнүң 10, 11, 12, 13, 14-кү пунктуларындан аңгыдаазы күштүг болур. Бо Хоойлунуң 1-ги чүүлүнүң 10, 11, 12, 13, 14-кү пунктулары 2004 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 414 УХ-1
2003 чылдың ноябрь 27.

ПОНЕДЕЛЬНИК, ДЕКАБРЬ 29

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.20 Мелодрама «Ночь вопросов».
11.10 «Вердикт охранников. Дело 2003 года» д/д.
11.40 Следствие ведет Колобков.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 Эксцентрическая комедия «Спортлото-82».
14.10 Город женщин.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 "Берег мечты", т/с.
16.50 Большая стирка.
18.00 НОВОСТИ.
18.30 Просто смех!
19.00 «Земля любви, земля надежды», т/с.
20.00 Кто хочет стать миллионером?
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Участок», т/с.
22.40 Фантастический боевик «Конец света».
00.50 Комедия «Поиски и ошибки».
02.30 Триллер «Лунатики». *Сын и мать постоянно переезжают из одного города в другой. Но это обычное дело имеет страшную подоплеку: они принадлежат к роду лунатиков — загадочных и жутких существ, которые могут жить вечно, черпая силу в выпитой крови невинных девушек.*
03.50 - 05.30 Комедия «Провинциалы».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.15, 06.45, 07.15, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
08.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Брат-2», х/ф.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 В «Городке».
12.00 Короткое замыкание», ток-шоу.
12.55 Комната смеха.

"ТЫВА"

13.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

14.00 ВЕСТИ.
14.10 "Что хочет женщина", ток-шоу.
14.55 Комедия «Леди на день».
16.00 Прямая трансляция открытия первого заседания Государственной Думы Российской Федерации 4-го созыва.
17.00 ВЕСТИ.
17.10 Комната смеха.
18.05 "Ундина", т/с.
19.00 «Русские амазонки», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 "Спокойной ночи, малыши!"
20.55 Новогодняя мелодрама «Четвертое желание». 1-я серия.
22.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

23.00 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

23.20 «Мой серебряный шар. Игорь Ильинский».
00.15 Комедия «Агент в миниюбке».
01.15 Синемания.
01.45 «Сон в летнюю ночь», х/ф.
03.45 Дорожный патруль.
03.55- 04.55 Канал «Евроньюс» на русском языке.

НТВ

06.00 УТРО на НТВ.
08.45 Растительная жизнь.
09.25 Без рецепта.
10.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
10.25 Намедни.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.35 Профессия — репортер. «Через три моря».
13.00 Сатирическая комедия «Хорошо сидим!»
14.35 По праву.
15.00 СЕГОДНЯ.
15.35 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.00 СЕГОДНЯ.
17.25 Она написала убийство», т/с.
18.30 Внимание, розыск!
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Новогодняя комедия «О' кей!».
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 Красная стрела.
22.50 Криминальная драма «Американ бой».
01.25 - 02.00 СЕГОДНЯ.

ТВЦ

06.00 Настроение.
09.00 «Все псы попадают в рай», м/с.
10.00 Ступеньки.
11.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
11.15 Телемагазин.
11.30 Алфавит.
12.05 Репортер.
12.20 Постскриптум.
13.15 Опасная зона.
13.35 Телемагазин.
13.40 «Инспектор Кестер», т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 «Дата».
16.10 Приключенческий фильм «Одиссея капитана Блада».
17.30 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Регионы: прямая речь.
19.00 «Разлученные»,т/с.
19.50 Пять минут деловой Москвы.
19.55 Лирическая комедия «Барышня-крестьянка».
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.40 Особая папка.
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 Очевидное-невероятное.
00.55 - 01.35 Магия.

ТНТ

06.00 "Завтрак с "Дискавери". «Волки у нашей двери».
07.00 Глобальные новости.
07.05 «Голод» — утро».
07.15 "Эй, Арнольд!", м/с.
07.40 "Котопес", м/с.
08.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.30 Мамина школа.
08.45 ТВ-клуб.
09.00 "Завтрак с "Дискавери". «Нетрадиционные похороны».
10.00 Музыкальная сказочная комедия «Чародеи».
12.15 "Эй, Арнольд!", м/с.
12.40 "Дикая семейка Торнберри", м/с.
13.05 "Котопес", м/с.
13.30 ТВ-клуб.
14.00 «Любовь и тайны Сансет Бич», т/с.
15.00 "Саша+Маша", т/с.
15.30 «Моя родня», т/с.
16.00 «Голод».
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 Неизвестная планета.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 «Голод».
22.00 Эротическая комедия «Распутник».
00.10 Голод.
00.15 Москва: инструкция по применению.
00.45 Наши песни.
00.55 "Окна", ток-шоу.
01.55 Наши песни.
02.00 Дом.
02.55 - 04.30 Эротическая мелодрама «Эммануэль 2».

ВТОРНИК, ДЕКАБРЬ 30

АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН

1 КАНАЛ

06.00 "ДОБРОЕ УТРО".
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Участок», т/с.
10.10 «Земля любви, земля надежды», т/с.
11.10 Просто смех!
11.40 «Дисней-клуб». «Ким пять-с-плюсом».–
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Эксцентрическая комедия «На кого Бог пошлет».
13.30 «Новые чудеса света». «Биг-бен».
14.00 Город женщин.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 "Берег мечты", т/с.
16.50 Большая стирка.
18.00 НОВОСТИ.
18.30 Смехопанорама.
19.00 "Земля любви, земля надежды", т/с.
19.50 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Участок», т/с. Закл. серия.
22.40 «Участок» и соучастники». д/ф.
23.10 Комедия «Пока ты спал».
01.00 Кинодвижение.
01.30 Боевик «Американский ниндзя».
03.10 - 05.05 Комедия «Русалки». *Экстравагантная незамужняя дама, глубоко презирающая общественное мнение, приезжает В Новую Англию вместе с двумя дочками. Младшая девятилетняя Кейт — мечтает стать чемпионкой мира по плаванию. Старшая — пятнадцатилетняя Шарлотта — готовится в монахини. Только вместо этого она влюбляется в священнослужителя, а ее мама — в симпатичного одинокого продавца.*

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.15, 06.45, 07.15, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
08.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 Новогодняя мелодрама «Четвертое желание».
10.25 «ХА». Маленькие комедии.
10.40 Мультфильмы.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Короткое замыкание», ток-шоу.
12.50 Сам себе режиссер.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 «Что хочет женщина», ток-шоу.
15.30 Комедия «Леди на день».

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 В поисках приключений.
18.05 "Ундина", т/с.
19.00 «Русские амазонки», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 "Спокойной ночи, малыши!"
20.55 «Четвертое желание», х/ф.
22.40 «Неспящий в Сиэтле», х/ф.
00.45 Боевик «Бессмертные».
02.35 «Дорожный патруль».
02.50 Горячая десятка.
03.45 «Ангелы Чарли», т/с.
04.30 - 04.56 Канал «Евроньюс» на русском языке.

НТВ

06.00 УТРО на НТВ.
09.05 «Тайна третьей планеты», х/ф.
10.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
10.25 Квартирный вопрос.
11.15 Страна советов.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.35 Драма «Анна Каренина».
15.00 СЕГОДНЯ.
15.35 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.00 СЕГОДНЯ.
17.30 «Она написала убийство», т/с.
18.35 Профессия — репортер. «На краю земли».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Премьера. Авантюрная комедия «Ищу невесту без приданного», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 Красная стрела.
22.50 Фактор страха. Секретные материалы.
23.50 Премьера. «Playboy. История свободы».
00.50 СЕГОДНЯ.
01.20 Эротическая комедия «Девочки сверху».
03.05 - 03.45 «Кома: это правда».

ТВЦ

06.00 Настроение.
09.00 Фильм-сказка «Снежная королева».
10.20 «Мороз Иванович», м/ф.
10.30 Идущие вперед.
11.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.15 Телемагазин.
11.30 Очевидное-невероятное.
12.00 «Неприрученная Африка», т/с.
12.30 Момент истины.
13.25 Доходное место.
13.35 Телемагазин.
13.40 "Инспектор Кестер", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 «Дата».
16.05 «Одиссея капитана Блада», х/ф.
17.30 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Регионы: прямая речь.
19.00 "Разлученные",т/с.
19.50 Пять минут деловой Москвы.
20.00 Лицом к городу.
21.05 Парк юмора.
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.45 Времечко.
23.15 «Обыкновенное чудо». Праздничный концерт.
00.15 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.45 - 02.15 «Обыкновенное чудо». Праздничный концерт.

ТНТ

06.00 "Завтрак с "Дискавери", «Нетрадиционные похороны».
07.00 Глобальные новости.
07.05 «Голод» — утро».
07.15 «Эй, Арнольд!», м/с.
07.40 "Котопес", м/с.
08.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.30 ТВ-клуб.
09.00 "Завтрак с "Дискавери". «Понимание: деньги».
10.00 Комедия «Необыкновенная посылка».
12.15 "Эй, Арнольд!", м/с.
12.40 "Дикая семейка Торнберри", м/с.
13.05 "Котопес", м/с.
13.30 ТВ-клуб.
14.00 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
15.00 «Мистер Бин», т/с.
15.30 «Женские шалости», т/с.
16.00 «Голод».
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Запретная зона", ток-шоу.
19.00 Неизвестная планета.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 «Голод».
22.00 Комедия «Каникулы Санта-Клауса». *Накануне Рождества Санта-Клаус случайно выпадает из волшебных саней и «приземляется» на капот машины телерепортера Питера. После падения он забывает, кто он такой и чего от него ждут люди. Пока Питер делает все, чтобы помочь доброму старику вернуть память, эльфы — помощники Санта Клауса — бросаются на его поиски.*
00.00 Голод.
00.05 Москва: инструкция по применению.
00.35 Наши песни.
00.45 "Окна", ток-шоу.
01.45 Наши песни.
01.50 Дом.
02.45 - 04.25 Эротическая мелодрама «Прощай, Эммануэль!».

СРЕДА, ДЕКАБРЬ 31

АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН

1 КАНАЛ

06.00 "ДОБРОЕ УТРО".
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Участок», т/с. Закл. серия.
10.10 "Земля любви, земля надежды", т/с.
11.10 Смехопанорама.
11.40 "Дисней-клуб". "Чудеса на виражах".
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Лирическая трагикомедия «Берегись автомобиля».
14.00 Новогодний салат «Города женщин».
15.00 НОВОСТИ..
15.20 Комедия «Здравствуй, Дедушка Мороз». *Отец мало внимания уделяет сыну, потому что страшно занят на работе. Но он чувствует свою вину перед мальчиком, а скоро Рождество, и желанный подарок, конечно, поможет наладить ым отношения. Но*

спохватывается герой только перед самым праздником...
16.50 Большая стирка.
18.00 НОВОСТИ.
18.30 Новые русские бабки.
19.10 Эксцентрическая комедия «Иван Васильевич меняет профессию».
21.00 "ВРЕМЯ".
21.40 Непоследний герой.
23.50 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
00.00 - 07.00 Новогодняя ночь 2004 на Первом.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

06.15, 06.45, 07.15, 07.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
08.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.45 «Четвертое желание», х/ф.
10.25 «ХА». Маленькие комедии.
10.40 Мультфильмы.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 Фильм-сказка «Морозко».
13.05 Аншлаг.
14.00 ВЕСТИ.
14.10 Музыкальная комедия «Карнавальная ночь».
15.35 «С наступающим!» Концерт Михаила Задорнова.
16.20 Комедия «Укрощение строптивого».
18.05 Премьера. Новогодний «Кубок юмора-2003»
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

20.20 Новогодний голубой огонек на Шаболовке-2004.
21.10 Премьера. Все звезды в юбилейном концерте Владимира Винокура.
23.50 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
00.00 Новогодний голубой огонек на Шаболовке-2004.
01.50 Премьера. Н.Басков, К.Орбакайте, Л.Вайкуле и многие другие в музыкальном фильме «Снежная королева».
03.25-05.56 Новогодний голубой огонек на Шабаловке-2004.

НТВ

06.00 УТРО на НТВ.
09.00 «Двенадцать месяцев»,м/ф.
10.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
10.25 Кулинарный поединок.
11.20 Страна советов.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.25 Все сразу!
13.05 Женский взгляд.
13.45, 16.20 Лирическая новогодняя комедия «Ирония судьбы, или С легким паром».
16.00 СЕГОДНЯ.
18.10 Премьера. «Собачья жизнь».
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Квартирный вопрос.
20.40 Премьера. Музыкальный фильм «Безумный день, или Женитьба Фигаро».
23.50 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
00.00 Новогодняя ночь на НТВ. «Дедушки по вызову, или Посторонним вход... разрешен».
02.10-03.30 «Театральный шедевр». «Кармина бурана».

ТВЦ

06.00 Настроение.
09.00 Музыкальная сказка «Новогодние приключения Маши и Вити».
10.10 «Вот такой Дед Мороз!..»
11.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.15 Музыкальная комедия «Летучая мышь».
13.25 Приглашает Борис Ноткин.
13.55 «Двенадцать месяцев»,м/ф.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Комедия «За двумя зайцами».
16.35 «Первая зима», м/ф.
16.45 Парк юмора.
17.30 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Регионы. Прямая речь.
18.40 «Новогодний ветер», м/ф.
18.55 «Разлученные», т/с.
19.40 Времечко.
20.10 Музыкальная комедия «Гусарская баллада».
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.35 Новогоднее поздравление мэра Москвы Ю.М.Лужкова.
22.45 Ах, маскарад!
23.50 Новогоднее обращение Президента Российской Федерации В.В.Путина.
00.00 Ах, маскарад!
02.35 Мисс Россия —2003.
04.20 - 05.50 «Smokie» в Москве». Музыкальная программа.

ТНТ

06.30 «Голод» — утро.
06.40 Глобальные новости.
06.45 «Ну, погоди!», м/ф.
07.15 "Эй, Арнольд!", м/с.
07.40 "Котопес",м/с.
08.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.25 Мультфильмы.
09.30 «Робби — северный олень», м/ф. 1-я серия.
10.00 "Ох, уж эти детки в лесу», м/ф.
11.15 «Эй Арнольд!», м/с.
11.40 "Дикая семейка Торнберри", м/с.
12.10 "Котопес", м/с.
12.35, 22.00, 00.15 Комедийный мини-сериал «Саша+Маша». Всего 15 серий.
18.00 "Окна", ток-шоу.
19.00 «Ну. погоди!», м/ф.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 Голод.
23.55 Новогоднее обращение Президента России В.В.Путина.
00.05 Голод.
01.45 - 04.40 Караоке.

ЧЕТВЕРГ, ЯНВАРЬ 1

АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН

1 КАНАЛ

07.00 Музыкальная комедия «За двумя зайцами».
08.20 «Иван Васильевич меняет профессию», х/ф.
10.10 Лирическая комедия «Девчата».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Большая стирка.
13.50 Смешные люди.
15.00 Комедия «Операция «С Новым годом!»
17.00 «Песня-2003». Часть 1-я.
20.00 Премьера. Музыкальная комедия «За двумя зайцами».
21.45 «Песня-2003». Часть 2-я.
00.30 Фантастический триллер «Годзилла».
03.00 Романтическая комедия «Ночь напролет».
04.20 - 05.40 Приключенческий фильм «Северная звезда». *Начало XX века, времена «золотой лихорадки» на Аляске. Белые золотоискатели и коренные жители — индейцы — вступают в жестокую схватку за священную пещеру, полную золота. На стороне белых мощь современного оружия, но у индейцев есть один таинственный друг, и в критическую минуту он приходит к ним на помощь.*

РОССИЯ

06.00 «Новый год в ГЦКЗ «Россия с участием Н.Баскова, Л.Долиной, В.Леонтьева, О.Газманова, Н.Бабкиной и многих других.
07.45 «Приходите завтра», х/ф.
09.20 «Падал прошлогодний снег», м/ф.
09.40 Фильм-сказка «Новогодние приключения Маши и Вити».
10.50 Премьера. «Новогодний аттракцион-2004».
12.25 Премьера. Музыкально-пародийное шоу Александра Пескова «Смотрите, я играю!»
14.00 ВЕСТИ.
14.10 Премьера. Приключенческая комедия «Стюарт Литтл».
15.35 Праздничный концерт «ЭКС-ББ».
17.00 ВЕСТИ.
17.10 Праздничный концерт «ЭКС-ББ». Продолжение.
17.40 Комедия «Бриллиантовая рука».
19.30 «Фантазии Михаила Задорнова-3». «Все не так уж плохо!»
21.15 Премьера. «Гладиатор», х/ф.
23.55 «Дон Жуан Де Марко»,х/ф.
01.35 Комедия «Счастливый случай».
03.15 «Звездная ночь в Камергерском».
04.55 - 05.59 Канал «Евроньюс» на русском языке.

НТВ

08.35 Мультфильмы.
08.50 Фантастико-приключенческий фильм «Приключения Электроника».
10.05 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.20 Фактор страха. Секретные материалы.
13.15 НТВ — новогоднее телевидение.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 Премьера. «Комедия «Вовочка».
18.25 «Петербург от а до я», д/с. 1-я серия.
18.50 Трагикомедия «Старые клячи».
21.25 Премьера. Мюзикл «Бременские музыканты».
23.15 Историческая мелодрама «Вальмон».
01.25 - 01.55 СЕГОДНЯ.

ТВЦ

08.10 «Сестра его дворецкого», х/ф.
09.45 Новогоднее настроение.
10.55 Музыкальная фантастическая комедия «Эта веселая планета».
12.30 Мюзикл «Мэри Поппинс, до свидания».
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Фантастико-приключенческий фильм «Ясон и аргонавты».
16.20 Великая иллюзия.
17.05 Лирическая комедия «Ирония судьбы, или С легким паром».
20.20 Комедийный боевик «Такси». *Полицейский инспектор (зануда, недотепа и редкостный неудачник) задерживает лихого таксиста — водителя от бога — за превышение скорости (раз в шесть, не меньше). Это случайное знакомство, поначалу не предвещавшее ничего хорошего, постепенно перерастает в настоящую мужскую дружбу, скрепленную общим делом, герои начинают совместную охоту за неуловимой шайкой, грабящей банки.*
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.30 «Зимняя сказка-2004». Праздничный концерт.
01.00 - 02.55 Романтическая комедия «Триумф любви». *Европа, XVII век. Леонида — юная дочь узурпатора — унаследовала трон маленькой страны. Но существует и законный наследник — принц Агис, живущий в уединенном замке. Узнав его существовании, Леонида переодевается в мужской костюм и тайно пробирается в замок Агиса. Вскоре девушка влюбляется в него. Но как сообщить принцу о своей любви, ведь он заочно питает к ней лишь ненависть?*

ТНТ

06.00 «Голод» — утро.
06.40 Глобальные новости.
06.45 «Ну, погоди!», м/ф.
07.15 "Как говорит Джинджер", м/с.
07.40 "Котопес", м/с.
08.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.25 «Рождественский эльф синие пальчики», м/ф.
08.50 Мультфильмы.
09.30 «Робби — северный олень», м/ф. 2-я серия.
10.00 «Ох, уж эти детки в Париже, м/с.
11.20 "Как говорит Джинджер", м/с.
11.45 "Дикая семейка Торнберри", т/с.
12.05 "Котопес", м/с.
12.40, 22.00 Комедийный телесериал «Мистер Бин». Всего 14 серий.
18.00 "Окна", ток-шоу.
19.00 «Ну, погоди!», м/ф.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00, 00.05 Голод.
00.10 Эротическая комедия «Греческая смоковница»
02.20 - 04.00 Романтическая комедия «Не всегда дело лишь в сексе».

ПЯТНИЦА, ЯНВАРЬ 2

АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Авантюрная мелодрама «Большой капкан, или Соло для кошки при полной луне».
08.00 Нарисованное кино. «Отважный Щелкунчик».
09.00 Звезды танца на Первом канале.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Комедия «Пес Барбос и необычный кросс».
10.20 Комедия «Поросенок в городе».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Смак.
12.40 "Бенефис Ефима Шифрина. Лестница».
16.10 Комедия «Бедная Саша».
18.00 НОВОСТИ.
18.10 «Песня-2003». Часть 3-я.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Кривое зеркало.
23.30 Триллер «Братство волка». *XVIII век. Одна из французских провинций повержена в ужас: здесь бесчинствует неизвестный жуткий зверь, и счет загубленных женщин и детей идет уже на сотни. Король посылает расследовать тайну чудовища дворянина-ученого де Фронсака. Вместе с де Фронсаком на место бедствия отправляется его друг индеец-ирокез.*
02.00 Боевик «Коррупционер».
03.50 - 05.30 Триллер «Убежище».

РОССИЯ

06.00 Фильм-сказка «Три орешка для Золушки».
07.20 Мультфильмы.
07.50 Комедия «Дайте жалобную книгу».
09.25 Комната смеха.
10.15 Премьера. «Снежная любовь, или Сон в зимнюю ночь», х/ф.
12.20 Премьера. Клуб «Театр + ТВ». «Лучшие из лучших».
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Премьера. Комедия «Гринч, похититель Рождества».
16.10 Аншлаг.
20.00 ВЕСТИ.
20.10 Премьера. «Титаник», х/ф.
23.25 Комедийный боевик «Мистер Крутой».
01.05 Комедия «Аэроплан».
02.35 Боевик «Восход «Черной луны».
04.10 - 05.46 Канал "Евроньюс" на русском языке.

НТВ

08.35 Мультфильмы.
08.55 «Приключения Электроника», т/с. «Тайна 6-го «Б».
10.00 Мюзикл «Бременские музыканты».
12.00 СЕГОДНЯ.
12.20 «Собачья жизнь».
13.15 Комедия «Большая прогулка». *В парижском небе фашисты сбивают английский бомбардировщик, в котором находятся трое летчиков. Покидая горящий самолет, они договариваются встретиться в турецких банях около мечети. Однако до момента встречи им предстоит пережить немало приключений.*
15.30 Растительная жизнь.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 Сатирическая комедия «Гараж».
18.25 «Петербург от а до я» , д/с.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Романтическая комедия «Сабрина».
21.55 Обыкновенный концерт.
22.55 Криминальная мелодрама «Шоу гелз».
01.05 СЕГОДНЯ.
01.25 Ночные музы.
01.40 Стиль от...
02.00 Такая жизнь?
02.25 Ночная афиша.
02.40 - 03.30 "За гранью возможного", т/с.

ТВЦ

08.25 Мелодрама «Большой вальс».
10.10 Песенка года.
11.00 Мультфильмы.
11.40 «От обезьяны к человеку», д/ф. 1-я с.
12.30 Ретро-комедия «Покровские ворота».
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 «Ясон и аргонавты», х/ф.
16.35 Мир красоты.
18.05 Комедия «Крысиные бега».
20.05 Премьера. Начало комедийно-приключенческого мини-сериала «Нет спасения от любви». Всего 4 серии.
22.00 СОБЫТИЯ.Время москов.
22.30 «Да здравствует шансон!»

Концерт в «Олимпийском».
00.40 Драма «Свидание».
02.10 - 02.35 Мода non-stop.

ТНТ

06.30 «Голод» — утро.
06.40 Глобальные новости.
06.45 «Ну, погоди!», м/ф.
07.15 "Эй, Арнольд!", м/с.
07.40 "Котопес", м/с.
08.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.25 «Рождественский подарок Йохана», м/ф.
08.50 Мультфильмы.
09.30 «Приключения Уоллеса и Громита», м/ф. «Неправильные штаны».
10.00 «Все псы попадают в рай», м/ф.
11.20 "Эй, Арнольд!", м/с.
11.45 "Дикая семейка Торнберри", м/с.
12.05 "Котопес», м/с.
12.30, 17.00 Сериал-телекомикс «Зажигайка». Всего 9 серий. *В руки двух влюбленных — цветочницы Лизы и молодого человека по фамилии Булочка — попадает волшебная зажигалка, с помощью которой можно вызвать современного Старика Хоттабыча и загадать любое желание. Беда в том, что волшебный старик туговат на ухо и совсем не говорит по-русски...*
16.00 Голод.
18.30 «Шоу Бенни Хилла».
19.00 «Ну, погоди!», м/ф.
19.30 Москва; инструкция по применению.
20.00 Каламбур.
21.00 Голод.
22.00 Музыкальный приключенческий фильм «Д' Артаньян и три мушкетера».
00.10 Голод.
00.15 Москва: инструкция по применению.
00.45 Комедия «Моник».
02.35 - 04.20 Мелодрама «Крах любви».

СУББОТА, ЯНВАРЬ 3

АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ
06.10 Детектив «Кольцо из Амстердама». *Штурман торгового флота при попытке контрабанды бриллиантов попадает в расставленные иностранной разведкой сети. Будучи завербованным, он приходит в органы контрразведки с повинной. Так начинается игра, направленная на выявление законспирированных агентств.*
07.50 «Ералаш».
08.00 "Твинисы", т/с.
08.20 Играй, гармонь любимая!
09.00 Слово пастыря.
09.10 Здоровье.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Смак.
10.30 Любовные истории.
11.10 Дог-шоу.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 История с географией. «Микрокосмос».
13.40 Эксцентрическая комедия «Самогонщики».
14.00 "Дисней-клуб". "Тимон и Пумба".
14.20 КВН-2003.
16.10 Премьера. Мелодрама «Убить вечер».
18.00 НОВОСТИ.
18.10 Новогодний концерт.
20.00 Кто хочет стать миллионером?
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Кривое зеркало.
23.30 Что? Где? Когда?
00.40 Боевик «Побег из Лос-Анджелеса».
02.40 Боевик «Год Дракона».
05.00 - 05.25 Короли смеха.

РОССИЯ

05.50 Фильм-сказка «Уиллоу».
07.45 Золотой ключ.
08.05 Русское лото.
08.35 «Том и Джерри», м/с.
09.10 Большая перемена.
09.35 «Городок». Дайджест.
10.00 Утренняя почта.
10.30 "Не скуЧАЙ!" с М.Евдокимовым.
11.20 Сам себе режиссер.
12.15 «Крутой маршрут — Юг».
13.05 В поисках приключений.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Комедия «Не может быть!».
16.00 Авантюрная комедия «Между ангелом и бесом».
18.00 Премьера. «Михаил Евдокимов в кругу друзей».
20.00 ВЕСТИ.
20.10 Аншлаг.
21.05 Приключенческий фильм «Первый рыцарь».
23.25 «Ковчег», х/ф.
01.05 Комедия «Аэроплан-2».
02.35 Остросюжетный фильм «Противостояние».
04.30 - 05.53 Канал «Евроньюс» на русском языке.

НТВ

06.20 «Вовочка», х/ф.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20 Улица Сезам.
08.45 Та-ра-рам!
09.00 «Приключения Электроника», т/с. «Мальчик с собакой».
10.05 Кулинарный поединок.
11.00 Квартирный вопрос.
11.55 Спортлотто 6 из 49".
12.00 СЕГОДНЯ.
12.15 Дикий мир. «Рождественский ковчег».
13.05 Фантастико-приключенческая комедия «Астерикс и Обеликс против Цезеря».
15.05 Своя игра.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Малыш и Карлсон», м/ф.
16.40 «Коллекция Даниэлы Стил: семейный альбом», т/с.
18.25 «Петербург от а до я», д/с.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Комедийный вестерн «Маверик».
21.55 Мелодрама «Лихорадка субботнего вечера».
00.05 Ночные музы.
00.20 Стиль от...
00.40 Просто цирк.
01.10 Про дизайн.
01.35 - 02.25 «За гранью возможного», т/с.

ТВЦ

08.10 Музыкальный фильм-сказка «Госпожа Санта-Клаус».
09.10 АБВГДейка.
10.05 Мультфильмы.
11.00 СОБЫТИЯ. Утренний рейс.
11.15 «От обезьяны к человеку», д/ф. 2-я серия.
12.00 Лирическая комедия «Отпуск за свой счет».
14.10 Алфавит.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 «Ясон и аргонавты», х/ф.
16.10 Лирическая комедия «Мимино».
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Русский век.
18.55 Парк юмора.
19.50 Репортер.
20.05 «Нет спасения от любви», х/ф.
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.30 Комедия «Чудовище».
00.20 «Битловские посиделки».
01.25 - 03.00 Комедийная мелодрама «Перекрестки». *Три юные подружки — Люси, Кит и Мими — отправляются на музыкальный конкурс в Лос-Анджелес. Денег у них почти нет, зато амбициозных надежд и честолюбивых планов — море. В пути подруг ждет много приключений, но они удачно выберутся из любых передряг.*

ТНТ

06.30 "Голод" — утро».
06.45 «Ну. погоди!», м/ф.
07.15 "Эй, Арнольд!", м/с.
07.40 "Котопес", м/с.
08.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.25 «Маленькая кривая рождественская елочка», м/ф.
08.50 Мультфильм.
09.30 «Приключения Уоллеса и Громита», м/ф. «Пошехонская луна».
10.00 «Потрясающие приключения мушкетеров», м/ф.
11.15 "Эй, Арнольд!", м/с.
11.35 "Дикая семейка Торнберри", м/с.
12.00 "Котопес», м/с.
12.35 Фигли-мигли.
16.00 Голод.
17.00 Фигли-мигли.
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 «Ну, погоди!», м/ф.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 Каламбур.
21.00 Голод.
22.00 «Д' Артаньян и три мушкетера», т/с.
00.15 Голод.
00.45 Москва: инструкция по применению.
01.10 Эротический триллер «Первые 9 1/2 недель».
03.15 - 05.00 Мелодрама «Проблемные зоны».

ВОСКРЕСЕНЬЕ, ЯНВАРЬ 4

АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН ✧ АК-КӨК ЭКРАН

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 Мелодрама «Не могу сказать «прощай».
07.50 «Ералаш».
08.00 «Твинисы», т/с.
08.20 Армейский магазин.
08.50 «Дисней-клуб». «Геркулес».
09.10 В мире животных.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.00 Угадай мелодию.
11.20 Смехопанорама.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Нарисованное кино. «Геркулес».
14.00 Дисней клуб». «Микки Маус и его друзья».
14.20 Премьера. «Птицы».
16.00 Семейная комедия «Один дома».
18.00 НОВОСТИ.
18.10 «Ералаш».
18.50 Комедия «Колхоз интертейнмент».
21.00 Фантастико-приключенческий фильм «Мумия».
23.10 Бокс. Артур Григорян — Аселино Фрейтас.
00.10 Триллер «Страх. com».
02.00 Боевик «Кодекс молчания».
03.50-05.25 Комедия «Рожденные дикими».

РОССИЯ

06.00 Фильм-сказка "Волшебный портрет».
07.25 "Академия колдовства",т/с.
07.45 Мир на грани.
08.10 "Военная программа" А. Сладкова.
08.30 Студия "Здоровье".
09.05 ТВ Бинго-шоу.

«ТЫВА»

09.25 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА. Итоги недели.

РОССИЯ

10.05 В "Городке". Отчет за декабрь.
10.40 Сто к одному.
11.30 Вокруг света.
12.25 Диалоги о животных.
13.15 «Создать группу «А». «Пуля для именинника».
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Фантастический фильм «Джуманджи».
16.10 Премьера. «Никита Михалков. Русский выбор». Гибель эскадры.
17.05 Комната смеха.
18.00 Премьера. Клуб «Театр + ТВ». «Новый год-2004» с Максимом Галкиным, Яном Арлазоровым и многими другими.
19.50 В "Городке".
20.00 ВЕСТИ.
20.25 Премьера. Комедия «28 дней».
21.20 Премьера. «Банды Нью-Йорка», х/ф.
01.10 «Мстители», х/ф.
02.45 «Семь дней», т/с.
03.35 - 04.57 Канал «Евроньюс» на русском языке.

НТВ

06.10 «Гараж», х/ф.
07.50 Лотерея "АвтоВАЗ".
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Новые бременские», т/с.
09.20 Шар удачи.
09.35 Едим дома.
10.10 Комедия «Зевс и Роксана».
11.55 Играем в "Кено".
12.00 СЕГОДНЯ.
12.15 Их нравы.
13.05 Лирическая комедия «Верные друзья».
15.00 Вкусные истории.
15.10 Своя игра.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Карлсон вернулся», м/ф.
16.40 «Коллекция Даниэлы Стил: семейный альбом», т/с.
18.25 «Петербург от а до я», д/с.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Комедия «За бортом».
21.40 Эротический триллер «Разоблачение».
00.00 - 00.50 «За гранью возможного», т/с.

ТВЦ

07.40 «Мимино», х/ф.
09.10 Провославная энциклопедия.
09.40 Отчего, почему?
10.30 Марш-бросок.
11.00 Наш сад.
11.20 Лакомый кусочек.
11.40 Звезда автострады.
11.55 «Мир дикой природы», т/с.
12.20 21 кабинет.
12.50 Музыкальный фильм «Ах, водевиль, водевиль...».
13.55 Народные средства.
14.20 Приглашает Борис Ноткин.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Фантастическая комедия «Горничная по вызову». *Слишком богатый и слишком любящий папочка так избаловал дочку Джесси, что эта уже взрослая девица не желает ни работать, ни учиться: днем она спит, а ночью шатается по клубам. Результат — ее арестовывает полиция за хранение наркотиков. Ночью к Джесси в камеру является странная дама. Она заявляет девушке, что поможет ей выйти на свободу, если та выполнит некоторые ее условия...*
16.55 Ностальгия.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.20 «Комиссар Наварро», т/с.
20.10 Момент истины.
21.10 Премьера. Детектив «Женская логика-3».
23.15 Деликатесы.
23.50 - 01.10 Серебряный диск.

ТНТ

06.30 "Голод" — утро».
06.45 «Ну. погоди!», м/ф.
07.15 "Эй, Арнольд!", м/с.
07.40 "Котопес", м/с.
08.05 "Ох, уж эти детки", м/с.
08.25 «Рождество плющевых медвежат», м/ф.
08.50 Мультфильмы.
09.30 «Приключения Уоллеса и Громита», м/ф. 3-я серия.
10.00 «Снежная королева», м/ф.
10.45 "Эй, Арнольд!", м/с.
11.10 "Дикая семейка Торнберри", м/с.
11.35 "Котопес», м/с.
12.10 Каламбур.
16.00 Голод.
17.00 Каламбур.
17.30 «Шоу Бенни Хилла».
18.00 Школа ремонта.
19.00 «Ну, погоди!», м/ф.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 «Запретная зона», ток-шоу.
21.00 Голод.
22.00 «Д' Артаньян и три мушкетера», т/с.
23.40 Голод.
23.45 Москва: инструкция по применению.
00.15 Криминальная драма «Порочные круги».
02.10 - 04.00 Мелодрама «Тайфельшпиц».

КЕШТЕР САДЫП АП ТУР БИС

"Саяннар-М" КХН киш, диин кештерин садып ап турар. Адрези: Кызылда Пролетарская, 238, Каменистая, 15. Телефоннар: 3-85-79, 3-84-82, 3-16-58. Сарыг-Септе переулок Восточный, 16. Тел. 8-232-22-890, Туранда 8-235-2-13-70.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

«Кызыл» аалчылар бажыңының № 220 өрээлинде силерни магистр, улусчу эмнекчи, психолог, хиромант эмчи хүлээп ап турар. Ол адыштан шинчилеп көргеш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хай-бачытты, каргыш-чатканы чайладыр, бажың-балгатты арыглаар. Төлге салыр. Ижин-баар, гайморит, импотенция, гепатит болгаш өске-даа аарыг-ларны эмнээр. Чөпшээрели бар.

ПЕДАГОГИКА

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫЫ КОЛЛЕКТИВ

Ак-Довурактың үш дугаар ортумак школазы бо хүннерде 20 харлаан юбилейин эрттирип турар. Бистиң корреспондентивис С.Балчыр школа директору, дээди категорияның башкызы Антонина Калдар-ооловна Шыырап-биле ужурашкаш, ажыл-агыйжы чугааны кылган. Ону мооң адаанда парладывыс.

—Юбилейге кайы хире белеткенип тур силер база школаларның төөгүзүнге хамаарыштыр онзагай үүнү демдеглексээр-дир силер, Антонина Калдар-ооловна?

— Ак-Довурактың үш дугаар ортумак школазы 1993 чылдың күзүнүнде ажыттынган болуп турар. Хоорайга ынчан турган ийи школага база бир чаа школа немешкени ол. Постоянный суурнуң адаа талазында даг эдээнде дөңгелик черде турар школа бо-ла болгай. Чаа школаның ажыдыышкынынга Шериг-оол Дизижикович Ооржак боду кээп киришкени төөгүлүг болуушкун болуп арткан.

Үш дугаар ортумак школаның баштайгы директору Барыын-Хемчик кожуунда ат-сураа билдингир хүндүлүг башкыларның бирээзи – Полина Дмитриевна Сундукова. Ол бөгүн-даа бистиң аравыста ажылдап, чурттап, байлак дуржулгазын аныяк башкыларга дамчыдып чоруур. Коллектив бо биче сеткилдиг, эптиг-ээлдек башкыны аажок хүндүлээр. Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың Чарлыын езугаар өөредилге талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Полина Дмитриевна Сундуковага "ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскан. Бежен чыл дургузунда чаш ажы-төлдү өөредип-кижизидер ажылынга бердинип келген башкы ындыг атка төлептиг болбас аргажок.

1993-94 өөредилге чылында школа 1190 өөреникчини хүлээп алган. Олар-биле 68 башкылыг коллектив ажылдап эгелээн. Башкыларның аразында кандыг нацияның кижизин чок дээр: чурулга башкызы Ф.Г.Заринов – башкир, сан башкызы Г.Т.Цой — көрей,күш-культура башкызы Ю.М.Гордеева – чуваш, орус дыл башкызы С.Ш. Димидонова – грек, география башкызы Е.М. Сайдукова – бурят болгаш тыва башкылар база-ла хөй. Аймаксөөгү чеже-даа аңгы-аңгы болза, башкыларның кол сорулгазы чаңгыс болгаш, аразында эпнайыралдыг, бот-боттары деткижип ажылдап чаңчыккан. Башкы бүрүзү бир-ле солун, чаа үүлдерни тып, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турарындан коллектив чедиишкиннерлиг ажылдап келген.

— Школа 20 чыл дургузунда кайы хире эдилеттингенил? Амгы байдалыңар дугайында чугаалап көрүңерем.

—Бо чылдарның дургузунда чаъс-чайыктыг, соок, кандыг чылдар эртпээн дээр. Берге үелер-даа тургулаан. Ынчалзадаа чаа школа болгаш, башкыларның сагыш човаачал, кызымак ажылының ачызында школавыс эдилеттинип турары багай эвес. Борта ажылчыннарның кызымаккай ажылын демдеглезе чогуур. Олар чайгы үеде септелгени шынарлыг кылыр дээш хемчеглерни ап келгениниң түннелинде школавыс чырык, чылыг, каас-чараш болуп турары бо. Амгы үеде дөрт каът улуг школавыс үениң негелдезинге дүүштүр дериттинген. Уруглар эртем аайы-биле дериттинген тускай кабинеттерде кичээлдеп турар. Класс башкылары, кабинет эргелекчилери болгаш ында быжыглаттынган класстарның өөреникчилери оларны арыг-силиг эдилеп, чечек-үнүштерни өстүрүп, камныг эдилеп турары өөрүнчүг.

—Ам школаларда каш өөреникчи барыл?

—Бо хүннерде школаның өөредилге чылында школада 994 өөреникчи бистиинде өөренип турар. Олар-биле 61 башкы ажылдап турар. Башкыларның 39-у — дээди эртемниг, арткан-нары — ортумак тускай эртемниг. Коллектививисте чогаадыкчы езу-биле ажылдап турар башкылар хөй. Оларга дээди категорияның башкызы Полина Дмитриевна Сундукова, Майя Дембиреловна Хертек, Варвара Ивановна Чебодаева,Зоя Борбак-ооловна Дамбый-оол, Раиса Данзыевна Ооржак, Надежда Кузьминична Вдовина оларны хамаарыштырып болур. Аргадуржулгалыг хоочун башкылардан аңгыда чоргааралывыс аныяк башкылар база бар. Ол дээрге тыва дыл болгаш чогаал башкызы Д.Д.Ензак, орус дыл башкызы Ч.Д.Хертек, математика башкызы Р.М.Конга, күш-культура башкызы Т.А.Сарыглар, төөгү башкызы У.Ч.Хомушку, эге класстар башкылары Е.С. Маркс-оол, Р.Б.Ондар, К.И. Монгуш олар-дыр.

Бо башкылар уруглар хостуг шагын чөп ажыглазын, ажыктыг кандыг-бир секция, бөлгүмнерге доктаамал кичээлдеп турзун дээш бүгү күжүн берип чоруурлар. Оон аңгыда солун класс шактарын, янзы-бүрү тематиктиг болгаш дыштанылга кежээлерин организастаарынга чогаадыкчы чоруун көргүзүп чоруурлар.

—Школа библиотеказы кайы хире ажылдап турарыл? Башкыларның солун чагыдылгазынга киржилгези кандыгыл?

—Школада янзы-бүрү кабинеттерниң аразындан №1 кабинет – библиотека. Бистиң библиотекавыс улуг, делгем. Башкылардаа, уруглар-даа чай кадында-ла аңаа кээрлер. Ында аныяк шүлүкчү башкы Эльза Ажыкаевна Ооржак ажылдап турар. Ооң мурнунда ийи дугаар ортумак школага база каш чыл улаштыр библиотекарьлап ажылдаан болгаш ооң аргадуржулгазы четчир кижи. Чогаал ажылынга боду сонуургалдыг болгаш уруглар хөйнү номчуп, билип алзын дээш болурчогуур ажылдарны кылып турар.

Тыва дылда үнүп турар "Шын", "Тываның аныяктары", "Сылдысчыгаш", "Эне сөзү", "Хемчиктиң сылдызы" солуннарны чагыдып алган бис. Оон аңгыда орус дылда парлаттынып турар дыка хөй өөредилге болгаш кижизидилгеге хамаарышкан сеткүүлдерни чагыттывыс.

Ынчалза-даа школа библиотекаларынга сөөлгү чылдарда чаа номнар келбейн турарынга библиотекарь башкының хомудап чугаалап турары чөп. Ылаңгыя тыва чогаалчыларның номнары дыка ховартаан. Энциклопедиялар, словарьлар эвээш. А ол дээрге хүн бүрүде херек үүлдер ышкажыл. Бо четпестерни шиитпирлээр дээш боттарывыс база шаавыс-биле кызыдып турар бис. Чоокта чаа англи дыл номнарын садып алдывыс. Акшакөпеектиң байдалын өөренип көрүп тургаш, моон соңгаар-даа четчелеттинер сорулгалыг бис.

—Школа бүрүзүнүң чоргааралы ооң доозукчуларыла болгай. Кымнарга чоргаарланыр силер?

—20 чылдың дургузунда школавыс та чеже доозукчуларны амыдыралдың делгем оруунче алгап-йөрээп аткарбаан дээр! Оларның аразында кандыг-даа мергежилдиң кижилери бар. Оларга чоргаарланыр бис: Шолбан Куулар – сайыт; Артур Монгуш, Аяс Донгак, Аяс Сүүр-оол, Радж Иргит,Айдыс Ооржак, Салим Ондар – иштики херектер ажылдакчылары; Жанна Күжүгет, Чейнеш Монгуш, Шончалай Күжүгет — башкылар; Аянмаа Ооржак, Аяна Ооржак, Валентина Самбый-оол – эмчилер дээш, оон-даа ыңай уламчылап болур мен.

—20 харлаан чараш юбилейиңер-биле школаларның башкылар коллективинге база өөреникчилериңерге чедиишкиннерни, аас-кежикти күзедивис, башкы.

—Ак-Довурактың үш дугаар ортумак школазы боттарының доозукчуларын болгаш аңаа ажылдап чораан башкыларын кезээде өөрүшкү-биле манаар, олар-биле солун ужуражылгаларга өөрүүр дээрзин коллективимниң мурнундан бүзүредип тур мен.

КЕЗЭЭДЕ-ЛЕ УРУГЛАР-БИЛЕ

Каш чылдарны өттүр чеже бижикчилерни танып-билип, оларның-биле эгин кожа ажылдаваан дээр.Чамдыктары чоорту сонуургалы өжүп, өзүлдези чаңгыс черге туруптар болгаш ындыг ийикпе, ала-чайгаар солунче биживестей бээр боор чүве. Чеже-ле чаңгыс аайлашкак үүлдер бижиир деп ындыг-даа ыйнаан. А бир чамдыктары редакцияда ажылдап орар журналистер ооң бижээн үүлдерин эде-хере тырткаш, парлап-ла турар боорга, эпчоксунмас-даа, утка-шынары кошкак үүлдерин бижип-ле, парлаарын негеп-ле турар боор. А бо бижикчивис ындыг эвес: чылдан чылче ооң арга-дуржулгазы бедип орар, сонуургалдары янзы-бүрү болгаш амыдыралче көрүжү чаартыкчы, бодунга болгаш өскелерге негелделии-биле ылгалдыг. Хөй чылда таныш болган тудум, ону улам хүндүлээр мен. Аажок кызымаккай болгаш хүлээнген ажылын езулуг сеткил-сагыжының ханызындан кылыр кижидир дээрзин шагда-ла эскерген мен. Ынчангаш ол Тыванын Журналистер эвилелиниң кежигүнүнге кирер изиг күзелин илередирге, бистиң редакция ону деткээн. Ол кымыл? Ам силерге таныштырып көрейн.

Раиса Ончатпановна Ондар Бай-Тайга кожуунну Бай-Тал суурунга албан-хаакчы кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ачазы — мал эмчизи, авазы — зоотехник. Олар Тыванын көдээ ажылагыйының баштайгы специалистериниң бирээзи-дир. Ада-иези уруу Раяга эрес-кежээ, ажылга чалынмас кижи болурун чагып, боттары эки үлегер болуп келгениниң түннелинде школачы чылдарындан-на оларның уруу тулган өөредилгелиг, сагылга-чурумнуг, хөй-ниитичи болуп өзүп келген. Школаның пионер дружиназын, комсомол комитедин даргалап турар уруунга адаие база чоргаарланып турганы чугаажок. Раисаның идепкейжи аажы-чаңы ам-даа хевээр. Ол хоорайның улус судунга арат төлээлеп, штаттан дашкаар корреспондентилеп, спортчу маргылдааларга доктаамал киржип чоруур.

Каш чыл бурунгаар республикага херээжен чогаалчылар ассоциациязы тургустунуп турда, Раиса Ончатпановна база ооң кежигүнү апарганын сакты-дыр мен. А ооң соонда бир катап кадыы кошкак уруглар-биле театрның сценазынче үнүп, оларга баянга ойнап бээрге, чаштар ырлажып, танцылап турганы амдаа караамга көстүп келир. Чүрээнде отчугаш кыптыгып чоруур кижи-дир дээрзин ынчан база катап эскерип чаптадым. Ол кадыы кошкак уруглар аңаа кайы хире чоргаарланып, өөрүп, ону дыннап, чугаалаанын ол езугаар күүседип турарын көргеш, магадаан ийик мен. Ачы-буян марафону дээн ышкаш улуг ужур-дузалыг болуушкуннарны ол кажан-даа оюп эртпес. Хоорайга, найысылалга чүү-ле болур болдур, ол болуушкундан чыда калбайн, харын ону "хайындырып" чоруур Раиса Ондарны сөөлүнде көргеш, мырыңай чаңчыгып, редакцияның мурнундан даалгаларны берип турар апарган мен. Аазаанын ыяап-ла күүседир аажызын билир болгаш аңаа идегээр мен.

Раиса Ончатпановна амгы үеде хоорайның 14 дугаар школазында социал педагог, уруглар эргези камгалаар башкы болуп ажылдап турар. Бо харыысалгалыг ажылды аңаа даасканы таварылга эвес дээрзи билдингир. Школаның дирекциязы бо арга-дуржулгазы байлак башкы уруглар-биле ажылдап билир, оларны иези дег камгалап шыдаар дээрзин эскергеш ынчанган болбайн аан. Уруглар-биле 31 чыл ажылдап чоруур, улус чыыдыышкынының тергиини, дээди категорияның башкызы Р.О.Ондар ол идегел, бүзүрелге ылап-ла төлептиг.

Амыдырал байдалының аайы-биле азы сагылга-чурумунуң аайы-биле учетта турар уруглардың кижи бүрүзү-биле хууда чугаалажып, ону доктаамал хайгаарап, билиин, амыдыралче көрүжүн бедидер дээш ажыг дерин төп чоруур башкы. Темалыг кежээлер, диспуттар, конференциялар дээш, ооң кылбас ажылы-ла чок.

Башкының бир онзагай аажызы – ол боду база доктаамал билиин бедидип чоруур. 1990 чылда Р.О.Ондар Политология университединиң хөй-ниити политагитация салбырын дооскан, 1995 чылда Москвага Россияның Медицина академиязынга билиин бедидип чораан, республиканың башкылар билии бедидер институдунга эртип турган курстарга ол доктаамал киржип, янзы-бүрү темаларга илеткелдерни номчуп чоруур. "Башкы" сеткүүлүнге, "Шын" солунга өөредилге-кижизидилге темазынга хөй-хөй үүлдерни парлаткан. 1998 чылда доцент А.К.Ойдан-оол-биле кадыр үеде эмнедип чыдар кадыы багай уругларга өөредилге программазын тургусканнар. Уруглар фондузунуң, Кызыл крестиң болгаш Чазактың шугуму-биле ачы-буян чедирилгелеринге доктаамал киржип келген. 2002-2003 өөредилге чылында 132 өг-бүлелерниң уруглары башкызының ачызында идик-хеп база аъш-чем дузаламчызын алган. Берге байдалдыг өг-бүлелерге 300-500 рубль дузаламчы акшаны база башкы чугаалажып берген. 14 дугаар школада ол ачы-буян чедиреринин тускай пунктузун тургузуп алган.

Р.О.Ондар — ийи ажы-төлдүң эргим авазы, өөнүң иштининиң идегелдиг эжи. Оолдарының адазы Роман Сагдыевич Бойду ИХЯ шугумунга ажылдап келген, ам хүндүлүг дыштанылгада. Оглу Родион Романович — Шүүгү яамызының ажылдакчызы. Ол Новосибирскиде ажылдап, чурттап чоруур. Уруу Радмила — Кызылдың экономика болгаш эргехоойлу техникумун кызыл диплом-биле дооскан, амгы үеде Томскиниң эрге-хоойлу академиязының 3-кү курузунуң студентизи.

Ажыл-ишчи отчугажы кыптып чоруур ава Раиса Ончатпановна бо хүннерде мугур хар харлап турар. Ынчангаш аңаа кезээде кан кадык болурун, ынак ажылынга хөй-хөй чедиишкиннерлиг болурун, өг-бүлезин аас-кежик бүргеп чоруурун күзедим.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢ-БИЛЕ!

Бистиң уруувус, угбавыс, даай-ававыс Зоя Сергеевна Паву бо хүннерде мугур харлап турар. Ол Улан-Удэниң педагогика институдунуң биология-химия факультедин дооскаш, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Эрзин кожууннарның школаларынга хөй чылдарда ажылдаан.

Ол — беш кады төрээннериниң улуу. Дуңмаларын, оларның ажы-төлүн база бодунуң ажы-төлүн дээди эртемге чедирип чоруур энерелдиг ава, даай-ава.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ынак уруувуска, угбавыска, даай-ававыска изиг байыр чедирбишаан, кезээде аянныг, чараш, кан кадык, аас-кежиктиг болурун, бисти өөртүп, деткип, чылыг-чымчак сүмезин берип чоруурун күзедивис.

Ава-ачазы Павулар, дуңмалары Хертектер.

Хонук-оол МОНГУШ, Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Хоойлужудулга палатазының депутады, экономика эртеминиң кандидады

РАШИД-АД-ДИН: Чиңгис-хаан, урянхай-тывалар, реформалар

Бодум экономист-даа болзумза, төөгүге сонуургалым улуг болгаш ооң дугайында номнарны хөй номчаан мен. Чоокку үелерде делегейде адысураа алгаан, шылгараңгай персид төөгүчү Рашид-ад-динниң "Джами ат-таварих" деп XIII вектиң ийиги чартыында бижээн улуг хемчээлдиг номунуң орус дылда очулгазы – "Сборник летописей" дээр үш томнуг номун номчуп таныштым. Рашид-ад-дин Фазуллах ибн Абу-л-Хейр Али Хамадани 1247 чылда Хамадан хоорайга төрүттүнгеш, 71 харга чедир чурттаан. Ол чүгле улуг төөгүчү эвес, шыырак эртемден, күрүне ажылдакчызы база чораан. Ооң кол эртеми – эмчи, ындыг-даа болза ол ботаника, химия, математика база астрономияны эки билир турган. 1318 чылдың июль айның 18-те Ольджайты хаанны хораннап өлүрген деп меге нүгүлге буруудаттыргаш, оолдарының бирээзи-биле иелдирзин селеме-биле баштарын одура шаптырып өлүрткеш, бүгү өнчүзүн хавырткан боор турар.

Кажан Эмир Чабанны шаажылааның соонда Рашид-ад-динниң хавырткан өнчүзүн уруг-дарыынга эгиткеш, ону буруу чок черге буруудаттырган дээш агарткаш, ооң чаагай-чырык адын катап эгиткан.

Рашид-ад-дин үстүнде айыткан эртемнерге хамаарыштыр хөй номнарны бижээн. Ынчалзажок аңаа эң бедик алдар-атты ооң бижээни "Джами ат-таварих" деп ийи кезектен тургустунган ному эккелген. Ам бис бо ном-биле номчукчуларны таныштырарын оралдажып көрээли. Ук номда бижиттинген кижилер болгаш черлер аттарын эдип чазавайн, ол-ла хевээр арттырган бис.

Ол номнуң бирги кезээнде Чиңгис-хаан империязының үезинде Моолдуң төөгүзүн база ол Улуг күрүнеден хамаарылгалыг турган ийикпе, азы чагыртып чораан чурттарның дугайын, а ийиги кезээнде бүгү делегейниң төөгүзүн чырыдып бижээн.

Кажан Рашид-ад-дин бүгү делегейниң төөгүзүн тургузуп турда, ильхааннарның ордузунга делегейниң: персид, араб, азербайджан, кыдат, тибет, индий (санскрит), еврей, сирий, франский (эрги француз) дылдарны эки билир төөгүчүлер болгаш садыгжылар хөй турган.

"Джами ат-таварих" ышкаш улуг номну Рашид-ад-дин чүгле боду биживээн. Бо улуг ажылды бижиириңге ооң төөгүчү бижикчилери Абдуллах Кашани болгаш Ахмед Бухари улуг ажылды кылганнар. Абдуллах Кашани "Ольжайту хаанның төөгүзүн" бижип тургускан. Рашид-ад-дин боду турк болгаш моол аймактарның төөгүзүн бижээн.

Рашид-ад-динге Моолдуң төөгүзүн эң эки билир Эмир Пулада Чжэн-сян 1286 чылда Кыдаттан чоруп ора улуг дузаны көргүскен.

База ол ышкаш төөгү материалдарын чыып бижиириңге моол эртемденнерден аңгыда, ийи кыдат эртемден база ол ышкаш төвүт сарыг шажын ламалары дузалажып турган. Улуг төөгүнү бижип тургаш, ол үеде күрүнени чагырып турган Моолдуң төөгүзүн эки билир шылгараңгай төөгүчү Газан хаанның (Аргун хаанның оглу, Аргун-Хаан Абага хаанның оглу, Абага-Хаан Тулуй хаанның оглу, Тулуй хаан Чиңгис-хаанның оглу) чугаазындан хөй чүүлдү ажыглаан.

"Джами ат-таварих" деп кайгамчыктыг улуг эртем ажылын Рашид-ад-дин Газан хаанның үезинде (1300-1301) бижип эгелээш, Ольжайту-Хаанга (Газан хаанның кады төрээн дуңмазы) (1310-1311 ч.) дооскаш, сөңнээн.

Ольжайту хаан ону номчуп танышкаш, мындыг улуг төөгү номун делегей кажан-даа билбейн чораан болгаш Чиңгис-Хаанның үезинден эгелээш амгы үеге чедир мындыг шынныг, мындыг арыг, улуг төөгүнү кымдаа биживээн деп демдеглээн.

"Джами ат-таварих" дээрге төөгүнүң езулуг-ла улуг энциклопедиязы болур. Мындыг улуг төөгү ному ол үеде Европаның-даа, Азияның-даа чонунга турбаан.

"Джами ат-таварих" Чиңгис-хаанның оолдары – Улуг хааннар: Үгедей хаан, Гуюк хаан, Меңги хаан, Кубилай хаан, Тимур хаан болгаш Улус хааннары: Джучи, Чагатай, Тулуй болгаш оларның салгалдарының дугайында төөгүнү өөренип билип алырынга кончуг улуг ужурдузалыг.

Чижек кылдыр алырга, Рашид-ад-дин номда Меңги хаанның тараачыннардан алыр үндүрүглерни чиигедир дугайында чарлыын ол-ла хевээр парлап үндүрген.

Номда автор Кубилай–хаанның тудуг ажылын сайзырадыр дугайында ажыл-чорудулгазын улуг сонуургалдыы-биле киирген.

"Джами ат-таварих" деп улуг төөгүнүң Чиңгис-хаан дугайында эгелерин Рашид-ад-дин боду бижип доосқан. Ол чүгле Чиңгис-хаанның төөгүзүн эвес, а ооң ада-өгбелериниң төөгүзүн чырыдып бижээн. Чиңгис-хаанның он ада салгалын дес-дараалаштыр тургузуп, ол үениң билдиңгир кижилериниң сактыышкыннарын чыл санназшкынын ажыглап тургаш, тургускан. Чамдык хааннарның төрүттүнген болгаш өлген чылдары билдинмес-даа болза, дөрт чүс чыл дургузунда Чиңгис-хаанның ада-өгбелериниң төөгүзүн Рашид-ад-дин колдуунда тургузуп шыдаан.

Чиңгис-хаанның эң-не билдиңгир ада-өгбелериңге Добун-Баян хаан болгаш оон кадыны Алан-Гоа хамааржыр. Ол өг-бүледен укталып үнген хааннар ол үениң эрге-чагыргазын тудуп чорааннар. Бир эвес бо хааннардан укталып үнген кижилерни санаар чүве болза, "Джами ат-таварих" деп улуг номга сыңмас болур. Добун-Баян хаан ийи оолдуг чораан. Бирээзиниң адын Бэлгунит, а өскезин Бугунут деп адаан.

Добун-Баян хаан аныяк үезинде чок болган-даа болза, улуг күрүнениң эге суурун салган.

Өөнүң эр ээзи чок боорга, эрге-дужүлге Алан-Гоаның холунга келген. Алан-Гоа өөнүң иштинден чарылгаш, үш оолду ашак чок чораш божаан. Улуг оглун Буху-Хатоги, ортун оглун – Бухати-Салджи, а хеймер оглун – Боданчор хаан деп адаан. Дөргүл-төрелдери ашак чок канчап черле иштелип, оолдарны божуп турар кижи сен, деп айтырарга, Алан-Гоа мынчаар харыылаан: "Кажан Добун-Боян хаан өлгениниң соонда, Алан-Гоа кадын удуп чыдырда өгнүң дүндүүнден кончуг чырык херел кирип келгеш, ооң мага-бодунче кирген. "Оон дыка корткан мен. Ол дугайында улуска кажан-даа чугаалавайн чораан мен. Оон элээн үе эрткенде, иштели берген мен" дээн.

Ол болган болуушкуннуң соонда дүнениң-не дүжүмге сарыг баштыг, көк карактарлыг кижи меңээ чедип келгеш, оон арай оожум дедир чоруй баар – деп, Алан-Гоа чугаалаан. Ынчангаш ооң биче оглу Боданчор хаандан Чиңгис-хаанның арыг угу эгелээн. Бир эвес Чиңгис-хаанның ада-өгбелерин дес-дараалаштыр тургузар болза мындыг болур.

Добун-Баян хаан болгаш ооң кадыны Алан-Гоа, олардан укталган хаан Боданчор хаан. Ооң оглу Буха хаан, ооң оглу Дутум-мэнэн хаан, ооң оглу Кайду хаан, ооң оглу Байсонкур хаан, ооң оглу Тумбин хаан, ооң оглу Кобул хаан, ооң оглу Бартан-бахадур, ооң оглу Есугей-бахадур, ооң оглу Чиңгис-хаан болур.

Чиңгис-хаан 1155-1227 чылдарда чурттап чораан. Чиңгис-хаан Онон хемниң шынаазында Булук-Булдак деп черге 1155

чылдың январь 7, февраль 5 хүннериниң аразында төрүттүнген, ол Чөөн чүк улузунуң календарыбиле Хаван чылы болур.

1227 чылдың август 29-та Тангут девискээринге дайылдажып чорааш мөчээн, бо болза база-ла Хаван чылы болур.

Чиңгис-хаанның төрүттүнген чылында ооң адазы – Есугей–маадыр татарларга удур дайынны чарлааш, ол тулчуушкунга улуг тиилелгени чедип алган. Кажан татарлар-биле дайылдажып турда, ооң кадыны Оэлун-экэ иштиг турган. Татар күрүнениң баштыңчызы Тэмужин–Үгэниң шериглерин чылча шапканынга тураскаадып төрүттүнген оглунга Темучин деп атты тывыскан. Чиңгис-хаанның иезиниң адын Оэлун-Фуджин база өскээр Оэлун-экэ деп адаар турган, бо кижи болза Олкунут аймактың төлээзи болур.

1206 чылдың Онон хемниң улуг шынаазынга болган моол ызыгууртаннарның Улуг хуралынга (Курулдайга) Темучинни бүгү Моолдуң Улуг хааны кылдыр чарлааш, Чиңгис-хаан деп атты тывыскан.

Чиңгис-хаан — делегейниң шылгараңгай полководчуларының болгаш күрүне баштыңчыларының бирээзи. Ол бодунуң үезинде Улуг Моол күрүнени тургускан болгаш ону баштап удуртуп чораан. Ол дугайын дыка хөйнү төөгү номнарында, чечен чогаалдарда бижээн.

Ол бодунуң удуртуп-баштап турар үезинде күрүнениң болгаш шеригниң тургузуун ажылдап кылган. Чиңгис-хаанның ролюн төөгүге чаңгыс талалап көрүп болбас. Бир талазында, ол улуг полководчу, тарамык, быдаргай моол аймактардан Улуг Моол күрүнени тургускан, а өске талазында, ол хөй-хөй чурттарны эжелеп-чагырып, улуг хай-халап чаа-дайынны чорудуп келген. Ооң чорудуп келген дайыннарының дугайында хөй номнар, чогаалдар бижиттинген, номчукчулар ол номнарны номчуп танышкан боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Чиңгис-хаан хөй санныг кадайларлыг чораан, кадайлары — аңгы-аңгы эжелеп-чагырып алганы аймактарның төлээлери. Баштайгы кадайының адын Бортэ-фуджин дээр чораан, ол болза Кунгират аймактың улуг хааны Дай-нойоннун уруу болур. Бортэ-фуджин — дөрт оолдуң болгаш беш кыстың иези.

Чиңгис-хаанның баштайгы оглунуң адын Джучи хаан дээр. Джучиниң улуг угбазының адын Фуджин-беги деп адаар чораан. Джучи хаан чаалап алган соңгу областарның улуг хааны болуп чорааш, 1226 чылда мөчээн. Джучи хаан он дөрт оолдуг чораан: Орда, Бату, Берке, Беркечор, Шайбан, Тангут, Бувал, Чылаукун, Шингур, Чимпай, Мухаммед, Удур, Тула-Тимур, Шинткум.

Джучи хаанның ийи дугаар оглу Бату (Батый) хаан, ол болза Уки-Фуджи кадынның божаан оглу болур.

Уки-Фуджиниң адазы Кунгират аймактың улуг нойону Ильчи-нойоннуң оглу. Ильчи-нойон кончуг ат-алдарлыг, улуг хүндүткелдиг нойон чораан, ону улус Саин хаан деп база адап чораан. Кажан Үгедей хаан Чиңгис-хаанның орнунга хааннай бээрге, Бату хаанга Ибир-Сибирни, Булар, Кипчак, Башкирд, Черкес, Дербенде, Рус деп күрүнелерни эжелеп алыр дугайында дужаалды Бату (Батый) хаанга берген. Ол дужаалды күүседириңге Меңги хаанны, Гуюк хаанны база ол ышкаш шериг баштыңчыларын Субедей-маадырны, Джэбе-нойонну чоруткан. Батый хаанның шерии бүгү орус чурттуң база ол ышкаш Европа чурттарын Адриатика далайынга чедир эжелээн. Батый хаан 1252 чылдың март 14 хүнүнде Итиль (Волга) хемниң эриинге 48 харлап чорааш өлген. Батый хаан өлгениниң соонда оолдары Сартак база Улагчи хааннар болуп чораан.

Джучи чамдык соңгу областарны эжелеп алгаш, адазы Чиңгис-хаанның дужаалы-биле Келер, Башкирд, Урус, Черкес, Кипчак деп чурттарны эжелеп алыр турган. Хорезмни тавараш, Ирдыш (Иртыш) угландыр чорааш, бодунуң хаан ордузунга чеде берген. Мээң дужаалымны күүсетпээн дээш Чиңгис-хаан кедергей хорадааш, Джучини кыйгыртырган.

Ол үеде Джучи хаан дыка берге аараан турган. Бир тангут аймактың төлээзи Джучини өөнүң чаны-биле эртерге, бир дагда улустар аңнап турган. Кажан ол кижи Чиңгис-хаанга кээрге, Джучиниң аарып турарын айтырарга, анаа кадык аңнап чоруп турар дээн. Ону дыңнааш, Чиңгис-хаан канчаар-даа аажок хорадаан. Оолдары Чагатай, Үгедейге баштадыр хөй шеригни Джучиниң талазынче чорудар деп белеткеп турган.

Кезек үе эрткенде, Джучи хаанның аараш өлгениниң дугайында медээ чедип кээрге, Чиңгис-хаан кончуг муңгараан болгаш меге медээ эккелген тангутту туткаш, шаажылаарын негээн. Ол кижи тывылбаан.

Чиңгис-хаанның ийи дугаар оглун Чагатай дээр. Ол болза Туркестандан эгелээш, Амуя (Аму-Дарья) хемниң аразынга областарны чагырып чораан. Чагатай алды оолдарның адазы чораан: Мутулеп, Муджия, Белькеши, Сорабан, Есу Мукэ, Байдыр.

Чиңгис-хаанның үш дугаар оглунуң адын Үгедей дээр. Чиңгис-хаан өлгениниң соонда 13 чыл иштинде адазының дүжүлгезинге орган.

Үгедей хаан аныяандан тура арага ижеринге кончуг ынак кижи чораан. Сөөлгү чылдарында хүннүң-не эзирик чоруп турган. Чагатай-хаан бир улуг эрге-дужаалдыг нойонну Үгедейниң чанынга тургускаш, аңаа араганы бербес деп дужааган. Оон чүү-даа үнмээн. Кыдаттан келген оглунуң арагазын ишкеш, Үгедей дүне чок болган.

Үгедей хаан чеди оолдарлыг чораан, оларның аттары: Гуюк хаан, Кутан, Кучу, Карачор, Каши, Мелик, Кадан-огул.

Чиңгис-хаанның дөрт дугаар оглунуң ады Тулуй хаан. Тулуй колдуунда-ла адазының чанынга чораан: Меңги хаан, Джурика, Хухтухту, Кубилай хаан, Хулагу, Ариг-Бука, Буджак, Мука, Сатухтай, Сабуктай деп оолдарлыг чораан.

Чиңгис-хаан беш уругларлыг чораан. Улуг уруунуң адын Фуджин-беги дээр. Ону Сантун хаанның оглу Тулан-Бука-биле өглеп каан. Ийи дугаар уруун Чичиган дээр. Ойрот аймактың улуг хааны Төрелчи-Гургенниң оглу Кутукэ-биле өглеп каан. Үш дугаар уруун Алакай-беги дээр турган. Дөрт дугаар уруун Тумалун дээр. Кунгират хаанның оглу Гурген-Гурген-биле өглээн. Беш дугаар уруун Алталун деп адаар. Олкунит аймактың хааны Таджу-Гугенниң оглу Джаур-Сечэн-биле өглээн.

(Уланчызы 10-11-ги арынынарда).

РАШИД-АД-ДИН: Чиңгис-хаан,

Чиңгис-хаанның чаалап ап чораан чурттарын база ол ышкаш ооң тургускан Улуг Моол күрүнезиниң дугайында хөй номнар, чогаалдар парлаттынган. Олар-биле номчукчулар эки танышкан деп бодаар мен. Мен бо бижээн чүүлүмге Чиңгис-хаанның шериинге болгаш күрүнезинге тываларның кандыг хамаарылгалыг турганын "Джами-ат-таварих" деп улуг номдан номчаан чүүлдерим-биле таныштырар деп бодай-дыр мен.

Урянкат-урянхай (тыва) аймак

Бо аймак чон болза бурунгу үелерден бээр амгы Тываның девискээринге чурттап чораан бистиң бурунгу өгбелеривис болур. Оларның чамдыызын арга-арыг урянхайлары деп база аңгылап бижээн. Арга-арыг урянхайлары колдуунда-ла Баргуджин-Токум деп черлерде чурттап чоруурлар деп бижээн. Бо черлерде: Кори, Баргут болгаш туматтар деп адаар аймактың бот-бодунга дөмей кижилери бар. Олар моолдар эвес, моолдардан ылгалдыг чон деп айыткан. 1207 чылда (Тоолай чылы) Чиңгис-хаанның улуг оглу Джучи хаан Буха деп орук айтыр кижини эдертип алгаш, урянхайларның чуртун эжелеп алган. Ынчалзажок Тываның ынчангы адын "Кем-Кемджиут" деп бижээн (Хем-хемчиктер – М.Х. Маннай-оол). Джучи хаанның өлгениниң соонда (1226 ч.), Саян-Алтайның чонун Чиңгис-хаанның биче оглу Тулуйнуң чагыргазынга, а Тулуй (1233ч.) өлгениниң соонда, ооң улуг кадыны Соркутани-бегиниң чагыргазынга чораан. Соркутани-беги улуг хааннар – Мункэ, Кубилай, Хулагу болгаш Арыг-Букиниң иези турган.

Урянхайларның чуртунуң агаар-бойдузу болза кончуг шириин, кыжын болза кончуг соок, а чайгы үеде үргүлчү диңмирээшкиннерлиг, кызаңнаашкыннар үезинде чаңнык үргүлчү дүжер чурт деп бижээн.

Урянкайларның чуртунда эңне хөй болгаш күштүг хамнар бар. Хамнарның езулуг чурту ол деп турар.

Тыва хамнарны амгы үеде бүгү делегейниң чурттарында сонуургал турарында ужур-ла бар.

Чиңгис-хаанның үезинде урянхай (тывалардан) улуг **Эмир Джэлмэ-Ухэ** деп кижи чораан. Ухэ дээрге – маадыр, кайгал дээн сөс. **Джэлмэ-Ухэ** — Чиңгис-хаанның кончуг чоок кижизи, шериг баштыңчызы. **Джэлмэ** Чиңгис-хаан дириг чорда мөчээн. **Джэлмэ** ийи оолдуг чораан. Бирээзин **Есин-Бука-Тайши** дээр ол кижи адазының соон салгап, ооң албан-хүлээлгезин күүседип, солагай таланың эмирлеринге хамааржып чораан. Бир оглун **Есин-Бука-Тарки** дээр. Бо болза муң шеригниң баштыңчызы, оң талакы эмирлерге хамааржыр. **Есин-Бука-Тарки** Чиңгис-хаанның хуу камгалакчызы шеригниң даргазы – баштыңчызы чораан.

Тайши дээрге кыдат сөстен очулдурарга, эртемден улуг башкы дээн. **Есин-Бука** кырый бээрге, Үгедей хаан **Есин-Бука-Тайши** деп адаан деп номнарда бижип турар. Моон безин көөрге, тывалар чүгле Чиңгис-хаанга эвес, а ооң оолдары Улуг хааннарга безин кончуг чоок болгаш эң-не бүзүрелдиг чораннар.

Урянхай (тывалар) аймактан үнген Чиңгис-хаанның шериниң бир кол баштыңчызы – **Субедей-маадыр**. Ол мындыг оолдарлыг чораан. **Кукуджу** – муң шеригниң баштыңчызы. **Субедей-маадырның** соонда ооң орнунга арткан.

Өске оглунуң адын **Урянкатай** дээр. Меңги хаанның чагыргазының үезинде **Урянкатай** бүгү моол шеригниң кол командылакчызы чораан. Кажан Караджан деп чуртту эжелеп алыр дээш түмен шеригни чорудуп тургаш Меңги хаанның дуңмазы Кубилай хаанны, **Урянкатайга** шуптуңар чагыртыр силер деп дужааган. (Юань династияның архив документилеринде моол шеригни У-рян-хэ-тай, **Урянкатай** деп полководчу баштап келген деп бижип турар). **Урянкатайны** Улуг Моол күрүнезинге кончуг хүндүткелдиг кижи чораан деп айтып турар. Ол моол шериглерниң алдарлыг шериг баштыңчызы.

Субедейниң база бир оглунуң адын **Тимур-Бука** дээр чораан. **Тимур-Бука**, Байтмыш, Кунджек болгаш Куштуг-Ходжа деп оолдарлыг чораан. Бо үстүнде ады кирген тывалар база-ла муң шеригниң аразынга дайын-чаага киржип чорааннар.

Субедей-маадыр Чиңгис-хаанның болгаш ооң оолдарының эжелеп турган дайын-чаазынга колдуу шуптузунга киришкен улуг полководчу (шериг баштыңчызы) болур. Иранны, Азербайджанны, Ортаакы Азияның чурттарын, Закавказьени, Кыдатты, орус чуртунуң девискээрин болгаш Европаның дыка хөй чурттарынга дайылдажып чораан. Дайын-чааны чорудар талазы-биле хөй аргаларны чогаадып кылган улуг полководчу. **Субедей** — тыва улустуң бир бурунгу өгбези база оларның улуг чоргааралы.

Чиңгис-хаан үезинде муң шеригниң баштыңчызы **Удачи** деп урянхай кижи чораан. Чиңгис-хаанның өлгениниң соонда, ооң оолдары Чиңгис-хаанның болгаш Тулуй хаанның, Меңги хаанның, Кубилай хаанның кады хөөржүткен черин кадарып турар дээн. Ол черниң адын Буркан-Калдун дээн. Бир катап Чиңгис-хаан бо черни эртип чыткаш, оргулаашта бир онзагай чараш ыяшты эскерип каан. Ол ыяштың адаанга орарга, ол ооң иштики хөөнүнге кончуг таарышкан. Ынчангаш Чиңгис-хаан мындыг чагыг-сөзүн берген турган: "Кажан мен чок апаарымга, борта хөөржүдер силер" — дээн. Чагыгны ол-ла хевээр күүсеткен. Чиңгис-хаанны хөөржүткен соонда бир чыл иштинде чаңгыс ыяш турган чер кончуг улуг калбак эзим кылдыр өзүп келген. Ынчангаш Чиңгис-хаанның шилип алган ыяжын кым-даа танывастай берген.

«Чиңгис-хаанның хөөрүн кадагалап-кадарган урянхайлар (тывалар) ам-даа ол ыдыктыг черни кадарып турарлар» деп, Рашид-ад-дин бижип турар. "Джами ат-таварих" деп номну 1300-1310 чылдарда бижип турган болгай. Чиңгис-хаанның өлгениниң соонда 83 чыл эрткенде безин тывалар ол ыдыктыг хөөрнү кадарып турган хире.

Чиңгис-хаан үезинде **Субедей-маадырның** кады төрээн акызының оглу **Аджу** хаан деп кижи чораан. Ол база шериг баштыңчызы. **Аджу** хаан-биле Баян-хаанны Чин болгаш Мачин (Мурнуу Кыдат) деп күрүнелерни чаалап эккээри-биле чоруткан. **Аджу** хаанның шериглери чеди чыл иштинде дайылдашкан, боттарының мурнунга салган сорулгазын чедип алганнар.

Чиңгис-хаанның кады төрээн акызы Джачи–Косарның чаныңга **Джаурга-Илаган** деп урянхай (тыва) чораан. Бо кижини Чиңгис-хаан Он хаанче элчиннедип чорудупкан. Ол элчиннеп турар үезинде Он хаанның Чиңгис-хаанга удур серемчилелин чидир суртаал ажылын чоруткан. Ону ажыглааш, Чиңгис-хаан Он хаанче халдааш, тиилелгени чедип алган. Бо тиилелгени чедип алган соонда Чиңгис-хаан **Джаурга-Илаганга** улуу-биле өөрүп четтиргенин илергейлээн.

Урянхайлар болгаш оларның баштыңчыларының дугайында чугаалар кончуг хөй, а ук номда эвээш кезиин киирген деп демдеглээн.

Субедей-маадыр-биле **Джебэ-нойон** бүгү назынында дайынчааны кады кылып келгеннер. Персияны, Иракты, Иранны эжелеп алгаш, Грузияга чедип келгеш, **Субедей-маадыр** Джебэ нойоннуң беш муң шериин бүдүү чажыргаш, боду грузиннер-биле дайылдажып тургаш, мегелеп, дезипкен. Грузиннер соондан сүрүптерге, кедеп чыткан беш муң шериг грузиннерни бүзээлээш, чок кылган. Бо дайын аргаларын **Субедей-маадыр** чогаадып кылып, ону үргүлчү ажыглап турган. *Джебэ-нойон Йисут деп аймакка хамааржыр.*

Чиңгис-хаан үезинде Боргуджин-Токум деп черниң чоогунда тумат аймактар чурттап чорааннар. **Туматтарның** баштыңчызы **Тойтула-Сокар** деп хаан Чиңгис-хаанга боду чедип келгеш, аңаа дүжүп бергеш, моон соңгаар Чиңгис-хаанның чагыргазынга чагыртырын даңыраглаан.

Ынчалза-даа Чиңгис-хаанның чай чогун ажыглап алгаш, туматтар тура халыышкынны үндүргеннер. **Туматтарны** базары-биле Чиңгис-хаан Борахул-Нойонну баштадыр хөй шеригни чоруткан турган. Борахул-нойон арга-арыгның берге оруктарын эртип чыдырда, туматтар тудуп алгаш, өлүргеннер. Хорадаан Чиңгис-хаан туматтарны базары-биле Добро-Докшин (Дурбай-нойон) баштаан шеригни чоруткаш, тиилелгени чедип алганнар. Туматтарның тура халыышкынын баскаш, Борахул-нойоннуң өг-бүлезинге чалча болуру-биле үс тумат өг-бүлелерни берген.

Арга-арыгның **Урянкаттары** (тывалары) деп эге "Джами-аттаварих" деп номда онза солун бооп турар. Өглери арга иштинде турар кижилерни арга-арыг **Урянкаттары** деп адап турган. Бо улустуң идик-хеви дириг амытаннарның кежинден кылдынган. Арга-арыг **Урянкаттары** кажандаа хой азыравас, а чүгле дагның бугалары (сарлыктарын) болгаш даглыг черниң черлик хойларын (архар-кошкарларны) тудуп, боттарынга өөредип ап, сүдүн саап ижип, эзт-кежин ажыглап чорааннар. Кажан уруг-дарыын кончуй бергенде шынаа черде хой кадарып чоруур кижиге хой соонга кылаштап чоруур кылдыр бериптер бис деп аттынар турган. Арга-арыг **Урянкаттары** хадың ыяшты чара кескеш, оон баткан чулуун дозуп ижеринге кончуг ынак. Кышкы үеде чана (шана) кылып алгаш, харлыг аргага чуңгулап аңнаарлар. Чана (шана) кедип алгаш, чорук чоруурунга, аңнаарынга Баргуджин-Токум деп черде чурттап чоруур кори, киргиз, уросут, теленкут болгаш туматтар арга-арыг **Урянкаттары**-биле бир дөмей ынактар.

Арга-арыг **Урянкаттары** Чиңгис-хаан үезинде **Удачи** деп улуг эмир муң шеригниң баштыңчызы чораан. Бо кижиниң баштаан **Урянкаттар** (тывалар) Буркан-Калдун деп черге хөөржүткен Чиңгис-хаанның, Тулуй хаанның, Кубилай хаанның, Меңги хаанның сөөгүн кадарып турар деп айыткан. Ол черни улуг гурук (түрк сөс) азы моолдар хори дээр, а тывалар хөөр деп адаар.

1226 Дагаа чылының күзүнүнде Чиңгис-хаанның хөй шерии Тангут чуртун эжелеп алыр дээш чорупкан. Тангут чуртунга чедип келгеш, Гам-джид, Суджид, Ка-джу, Урукай болгаш Доршакай деп хоорайларны эжелеп алган. Тангуттарның баштыңчызы Шидуруку деп хаан 50 түмен шерии-биле моолдар-биле демисежир дээш өртенген хоорайлардан үнген. Ол дайынга кончуг хөй кижи өлген. Ол дайын үезинде Чиңгис-хаан бодунуң улуг полководчу аргаларын ажыглааш, тиилелгени чедип алган.

Ол чоруп тургаш Чиңгис-хаан шерии-биле Онгон-Далан-Кудук деп черге чедип келгеш, хепхенертен бодангаш олурупкан.

Ол дүне дүжүнге өлүр үе келген-дир деп дүжээнин сактып орган.

Эртенги шайлалга үезинде Чиңгис-хаан бодунуң улуг шериг дужаалдыг эмирлеринге, ноянларынга оолдары-биле чажыт хурал эрттирерин дилээн.

Ол болган хуралга Чиңгис-хаан: "Мээң бо өртемчейден чарлыр үем келген-дир – дээн, чагыг-сөзүн оолдарынга чарлаан. – Чаңгыс аай чоруп көргер, дайылдажып-даа тургаш, тайбың амыдыралга таалап чурттап-даа тургаш, баштап чоруур аймактарыңарны, улустарыңарны эки удуртуңар, мээң тургусканым улуг хоойлу Йасаны эдерин бодаваңар. Дайын-чаалыг черге алдар-аттыг өлүр мен". Ол болган чажыт хуралга Үгедей хаанны салгал дамчып хааннаар кылдыр чарлаан.

Ол болган хуралга Чагатай чок болганы-биле адазы өлгениниң соонда маргыш үндүрбезин ол дужааган.

Тангут чуртунга дайылдажып чорааш, 1227 чылдың сентябрь айның 14-түң хүнүнде очалаң ораныңдан чарлып чоруткан.

Тангуттарның баштыңчызын болгаш хөй кижилерни моолдар кыра шапкан. Чагыг езугаар Чиңгис-хаанның өлгенин Тангут чуртунга чажыргаш, чүгле аал-ораныңга чарлаан.

Чиңгис-хаанның өлгениниң соонда кажыыдал кылып, Улуг күрүнениң аңгы-аңгы булуңнарындан кадайлары, чээннери, албатылары каш-каш хүннер, айлар иштинде кээп, Чиңгис-хаанны сөөлгү орукче үдээннер.

Чиңгис-хаанны Буркан-Калдун деп даг чоогунга хөөржүткен. Ол даггa чедир Чиңгис-хаанның төрүттүнген (1155 чылда) чери Онон хемниң шынаазында Булук-Булдах деп черден алды хүн чоруур чер болуп турар.

Чиңгис-хаанны хөөржүткен Буркан-Калдун деп даг-дан аккан хемнерниң аттары бо:

мурнуу чүгүнден: – Кэлурэн (Керулен)

чөөн чүгүнден – Кирэкту

соңгу чүктен – Киркачу

база соңгу чүктен – Чику

соңгу-барыын чүктен – Калаку

мурнуу-барыын чүктен – Кара

мурнуу барыын чүктен – Бурагачиту

улуг мурнуу-барыын чүктен – Дукэ.

Рашид-ад-диннiң адап бижээн хемнери амгы Моол республиканың Хэнтай сыннарындан баткан хемнер болур.

1972-1973 чылдарда Моол Арат Республикага шериг албанын институт дооскаш эрттирип тургаш, топогеодезистеп турган мен. Ынчан мен ол Хэнтай сыннарының эдээнге чораан мен.

Бистиң Тывада Таңды-Уула сыннары ышкаш ногаан эзимнерлиг, дагларлыг чер чораан.

Чиңгис-хаанның тургускан шериг тургузуун хөй-хөй чурттарда ам-даа ажыглап турар. Он шериг, үс шериг (сотня), муң шериг (тысяча), он муң шериг (түмен) – ооң баштыңнары (командирлери) кандыг-кандыг болурун Чиңгис-хаан боду чогаадып кылган.

Шеригниң кол тургузуу:

1. Гол, бурунгаар болгаш ужунгар азы өскээр чугаалаарга, төп кезектиң шерии, оң болгаш солагай талазының шериглери. Чиңгис-хаан өлгениниң соонда бо шериглер Тулуй хаанга (Екэ-нойонга) чагырты берген. Бо шеригниң саны үс бир муң шеригден тургустунган. Гол (кол) шериг дээрге, Чиңгис-хаанның хууда шерии болур. Шериг дүрүмүн езугаар 1 муңдан ашпас турган. Бо муң шеригниң баштыңчызы Чаган деп кижи (Тангут аймактан). Ону 11 харлыг турда Чиңгис-хаан азырап алгаш, бодунуң беш дугаар оглу деп чарлаан.

Чиңгис-хаанның хууда муң шерии он аңгы – үс шеригден тургустунган турган.

1. Чиңгис-хаанның кол хууда үс шерии – баштыңчызы Чаган-нойон, а кажан ол Хитойже дайылдажып чоруптарга, Бурэ-нойон баштаан.

2. Иль-Тимур баштаткан үс шериг. Бо үс шериг **Тумат** деп аймактардан тургустунган.

3. Юраки–даргага баштаткан Дурбан аймактан тургустунган үс шериг.

4. Улдай–Курчиге баштаткан Джолаир деп аймактан тургустунган үс шериг.

5. Албакар даргага баштаткан Кероит аймактан тургустунган үс шериг.

6. Джемал–ходжиге баштаткан. Меркит аймактың үс шерии.

7. Кинкиядаяга баштаткан үс шериг.

8. Есун – Туага баштаткан Татар аймактың үс шерии.

9 болгаш 10 дугаар үс шериглериниң баштыңчылары төөгүге билдинмес арткан.

II. Оң таланың шериглери (мейменэ) (оң болгаш солагай таланың шериглериниң ниити саны 100 муң кижи).

Оң таланың шериглериниң баштыңчызы Боорчи нойон. Ол 38 муң шеригден тургустунган. Боорчи нойоннуң оралакчызы Борагул нойон деп кижи чораан.

1. Боорчи-нойоннуң муң шерии өлгениниң соонда Бурал-дай нойон баштаан.

2. Борагул-нойоннуң муң шерии Хушин аймактың төлээзи болур.

3. Джедай-нойоннуң муң шерии Тангут аймактың төлээзи болур.

4. Кинкиядай-нойоннуң муң шерии Олкунут аймактың төлээзи болур.

5. Тулун-Черби нойоннуң муң шерии Шериг Конкотан аймактың улузу болур.

6. Сукэти – Черби ноянның муң шерии Конкотан аймактан. Бо шериг колдуу Иранга турган.

7. Бока-нойоннуң муң шерии Джолаир деп аймактың төлээзи

Урянхай-тывалар, реформалар

болур болгаш колдуунда Иранга турган.

8. Аргай-Касар нойоннуң муң шерии Джолаир аймактың улузундан тургустунган шериг.

9. Тогарила-нойоннуң муң шерии Султус аймактың төлээзи.

10. Шидун-нойоннуң муң шерии Султус деп аймактан тургустунган.

11. Шики-Кутукунуң муң шерии Татар аймактан тургустунган.

12. Дужукэниң муң шерии Дурбан аймактың төлээлери болур.

13. Мунтал-Турканың муң шерии Баарин деп аймактың төлээлери болур.

14. Кутуки-бекиниң муң шерии Ойрот аймактың төлээзи болур.

15. Баритая-Курчи нойоннуң муң шерии Баарин деп аймактың төлээзи болур.

16. Болуган-Калджанның муң шерии Барулос деп аймактың төлээзи.

17. Тайджу-гургэнниң муң шерии Олкунут деп аймактың төлээзи.

18. Мукур-Куранның муң шерии Хадаркин деп аймактың төлээзи болур.

19. **Есин–Туа–Таркиниң** муң шерии Урянкат (тывалар) аймактың төлээзи болур. Бо кижи **Есин-Бука-Тайши** деп **Урянкат** (тыва) кижиниң дуңмазы **Есин-Бука-Тайши** муң ча адар шериглерниң баштыңчызы. Ооң адазы **Уклай-Курчи** деп **Урянкат** (тыва) Чиңгис-хаанның шуут чанынга чоруур ча адар камгалакчызы.

20. Кадан–кабтауланың муң шерии. Бо болза Сунит аймактың төлээзи болур.

21. Мунлак–Эгигэниң муң шерии Конкотан аймактың төлээзи.

22. Ай-Буканың муң шерии Онгут аймактың төлээзи болур. Херек кырында шериг саны дөрт муң турган.

23. Куки-ноянның муң шерии Кият деп аймактың төлээзи болур.

III. Солагай таланың шериглери (мейсарэ).

Солагай талазының шериг азы солагай холдуң шериглери, моолдар солагай холдуң шериин джунгар деп адаар. Солагай шеригниң улуг баштыңчызы Мукали-Гойон, а ооң оралакчызы Ноянойон чораан. Ол болза Баарин аймактан. Ниитизи-биле солагай таланың шерии алдан ийи муң кижиден тургустунган.

1. Муколи–Гойоннуң муң шерии Джолаир деп аймактың төлээзи. Херек кырында 3 муң шериг турган. Гойон дээрге улуг хүндүткелдиг дээн уткалыг.

2. **Есин-Бука-Тайшиниң** муң шерии. Бо болза **Урянкат** (тыва) аймактың төлээзи. Улуг шериг баштыңчызы. Чиңгис-хаанның эң-не хүндүлээр **Урянкат** (тыва) **Джелме-Ухэниң** оглу болур.

3. Кэхтай нойон болгаш Бучин-нойоннуң муң шерии. Бо алышкы нойоннар болур. Урут аймактың төлээлери. Херек кырында 4 муң шериг турган.

4. Буту-Гургэниң муң шерии Икирос аймактың төлээзи. Ниитизи-биле 9 муң шериг турган.

5. Екэ-Кутукут нойоннуң муң шерии. Бо болза Татар аймактың төлээзи болур.

6. Алчи-нойоннун, Хуру-нойоннун, Катая, Букура, Такудара болгаш Шунгира деп 5 шериг баштыңчыларының муң шерии. Кунгират деп аймактың 5 муң шериин баштап турганнар.

7. Куилдар–сеченниң муң шерии Мангут аймактың төлээлери.

8. Ноя-нойоннуң муң шерии Баарин аймактың төлээзи.

9. Суту-нойоннуң муң шерии Конкотан деп аймактың шерии болур.

10. Джолаиртай-Есураның муң шерии Джолаир деп аймактың шериглери.

11. Онгур-нойоннуң муң шерии Бояут (бояттар) аймактың шериглери.

12. Укай биле Барджунуң муң шерии Джолаир деп аймактың төлээзи.

13. **Субедей–маадырның** муң шерии. **Урянкат** (тывалар) аймактың төлээзи. **Субедей–бахадур** өлгениниң соонда оон орнунга **Кукуджу** шеригни баштаан. **Субедей–маадырның** шериг баштап чораанының дугайында кончуг хөй материалдар бижиттинген.

14. Доклоку-Чэрбиниң муң шерии Арулат аймактың төлээзи. Бо шериг кезээ Буркан-Калдун дааңда хөөржүткен Чиңгис-хаанның сөөгүн кадарып турар.

15. **Удачиниң** муң шерии Уряткат (тыва) аймактың төлээзи. Бо шериг кезээ Буркан-Калдун дааңда хөөржүткен Чиңгис-хаанның хөөрүн кадарып турар. Йасаның хоойлузун езугаар бо шериг кезээ өске дайын-чааже чорбас, үгле ыдыктыг хөөрнү кадарар.

16. Бэлгутей – нойоннуң муң шерии. Чиңгис-хаанның кады төрээн акызы.

17. Шику-гургэниң муң шерии Кунгират аймактың төлээзи.

18. Укар-Калджа болгаш Кудус-Калджа акышкыларның муң шерии Баарин аймактың төлээзи.

19. Окэлэ-Чорбиниң муң шерии Сунит аймактың төлээлери.

20. Тэмудар нойоннуң муң шерии Сумит аймактың төлээлери.

21. Дайсуннуң муң шерии дайсун аймактың төлээлери. Херек кырында 2 муң шериг турган.

22. Мункэ-Калджаның муң шерии Тангут аймактың төлээлери.

23. Уяр-ваншайның муң шерии Кауш деп аймактың шериглери.

24. Туган-ваншайның муң шерии Джурджэ деп чоннуң төлээлери.

Бо үстүнде кирген төп болгаш оң болгаш солагай талаларның шериглери Чиңгис-хаанның бодунуң өнчүзү болуп турган. Чиңгис-хаан өлгениниң соонда бо бүгү шериг кезээ Тулуй хаанның өнчүзү кылдыр шилчээн. Өске муң-муң шериглер Чиңгис-хаанның оолдарынга, иезинге, дуңмаларынга, акыларынга өнчү кылдыр берип каан турган. Чижээлерге, Чиңгис-хаанның иези Оэлун-экэге 3 муң шеригни быжыглап берген.

Чиңгис-хаан **Урянкат** (тыва) шериг баштыңчыларынга оларның шериглеринге кончуг бүзүрээр турган, а **Урянкат** (тыва) шериглер дайылдажып билир, дидим, бердинген, кадыг-бергелерни тоовас кижилер деп чүвени Чиңгис-хаан кончуг эки билир.

Чиңгис-хаан үезинде шериг баштап, чаалажып чораан **Урянкаттарның** (тываларның) аттары бо:

1. **Субедей-маадыр** болгаш ооң оолдары: **Кукуджу, Урянкатай, Тимур-Бука**;
2. **Джэлме-Ухэ** болгаш оон оолдары: **Есин-Бука-Тайши, Есин-Бука-Тарки;**
3. **Удачи;**
4. **Есин-Туа-Тарки;**
5. **Аджу-хаан;**
6. **Джаурга-Илаган** (Чиңгис-хаанның Кыдатче чоруткан элчини);
7. **Чауркан** – база элчин кижи турган, Чиңгис-хаанның болгаш Джочи-касарның элчини чораан;
8. **Баинджар**;
9. **Байдар**;
10. **Кука-Илка;**
11. **Харкасун** – он муң шеригниң баштыңчызы;
12. **Аши-Бука;**
13. **Сарбаан** – муң шеригниң баштыңчызы;
14. **Нарин-Ахмад** – муң шеригниң баштыңчызы база ооң оолдары: Хасан-Нурин, Акинджи;
15. **Урун-Тимур;**
16. **Оркута;**
17. **Чин-Тимур.**

Джаурга-Илаган (Урянкаттыва) Чиңгис-хаан үезинде моол шеригниң мунар аттарын (улаг), аш-чемин (шусун), чепсек-хекселин болгаш баг-аргамчыларын харыылаар улуг эргедужаалдыг кижи турган. Амгы шериг тургузуу-биле деңнеп көөр болза, Чиңгис-хаанның тыл талазы-биле харыылаар оралакчызы-биле деңнеп болур. Бо муң чыл бурунгаар бижиттинген номда **аргамчы** деп тыва сөс төөгүнүң дылында ол-ла хевээр бижиттингени кончуг солун.

Реформалар

Чиңгис-хаан 72 чыл чурттаан. Амыдыралының хөй кезиин чаадайынга болгаш өске чоннарның чуртун, девискээрин эжелеп алырынга эрттирген улуг полководчу. Ол канчаар-даа аажок улуг Моол күрүнени тургускан. Кандыг-даа күрүне бодунуң хоойлу-дүрүмүнге чаңыртыр болганда, Чиңгис-хаан бодунуң үезинде болгаш ооң соон салгаан хааннарынга, албатыларынга "**Йаса**" деп улуг хоойлуну чогаадып тургускан.

Улуг Моол күрүне ооң албатылары, баштыңчылары Чиңгис-хаанның ол хоойлузунга чагыртып база ол ышкаш улуг хаанның өөредиин, суртаал сөстерин амыдыралга боттандырып чораан.

Чиңгис-хаанның бодун база ол ышкаш ооң соонда улуг дүжүлгеге олуруп чораан оолдарын үгле хөй шериг баштап алгаш дайылдажып чораан кылдыр көөр болза, шын эвес. Олар Улуг Моол күрүнезин баштавышаан, күрүне тургузуун хаан бүрүзү бодунуң үезинде сайзырадып чораан. Кандыг-даа күрүнениң дөзү ооң экономиказындан хамааржыр чүве болганда, олче кончуг улуг сагышты салып, экономика талазы-биле хоойлуларны болгаш дүрүмнерни чогаадып кылган.

Ылаңгыя Чиңгис-хаан болза коданында мал-маганын эки тудуп билир база ол ышкаш орансавазын, ооң уруг-дарыын арыгсилиг тудуп билир кижи 10 шеригни баштап болур деп чарлыкты үндүрген. А он шеригни эки баштап билир кижи чүс шеригни, а чүс шеригни эки баштап билир кижи муң шеригни баштазын. Чүгле эки шериг баштаар эвес, а ажыл-агыйын база эки билир болза эки деп чарлаан.

База ол ышкаш Чиңгис-хаан арагалаар чорукка удур Чарлыкты чарлаан. Чиңгис-хаанның чарлыктары кончуг хөй.

Оларның бирээзи – Чиңгис-хаанның амыдырал-чуртталга дугайында база ол ышкаш Улуг Моол күрүнени канчаар чагырар дугайында база бир хоойлузу бо болур:

Делегейни эзерлиг аът кырынга чоруп чорааш чаалап ап болур, ынчалза-даа эзерлиг аът кырынга чорааш, ол эжелеп алган чурттарны баштап шыдаттынмас. Соңгаарлатпайн эжелеп алган девискээрлерге (областарга) даргаларны дүрген томуйлаар. Томуйлаткан дарга, бир-ле дугаарында, тараа-биле чонну хандырарын боттандырар, чондан үндүрүгнү чыыр ужурлуг. Ол чыып турар үндүрүг чонга халалыг болбас ужурлуг. Бир эвес үндүрүг төлевес болза, ол кижилерни шаажылап өлүрер. Суд органнарын тургузар болгаш ол суд органнарынга ийи эртемниг кижилерни тургузар. Бирээзи даргазы болур, а бирээзи оралакчызы болур. Киирер орулганы көвүдедирибиле садыгжылардан, арага, уксус, дус саткан кижилерден база ол ышкаш демир, алдын, мөңгүн тывыжындан, суггаттыг черлерге сугну ажыглаан дээш үндүрүглерин көвүдедир.

Үгедей хаан 1235 чылда Улуг хурал (Куралтайны) чыылдыргаш, орта кым кандыг үндүрүглерни төлээр дугайында улуг чарлыкты үндүрген. Ол езулуг үндүрүг талазы-биле улуг реформа болган. Ол улуг чарлык езугаар чүс мал бажындан бир малды, он тугар (десятина) черге тараан тараның дүжүдүн ажаап тургаш, бир тугар (десятина) тарааны күрүне өнчүзүнче бээр деп "копчур" деп адаар үндүрүг системазын тургускан.

Үгедей ол үндүрген хоойлузун сайзырадып, күрүнени аш-чем-биле хандырар дугайында чаа чарлыкты үндүргеш, чүс кодан хойдан кижи бүрүзү ийи харлыг иртти, муң чылгыдан саар белерни аңгылааш, ол сагган сүттү хымыс кылгаш, күрүнеге дужаар, белерни саар кижилерни тускайлаар база ол ышкаш бо бүгү ажылды удуртур кижилерни томуйлаар деп чарлыкта айыткан. Бо үндүрүглерни "шулен" деп адаар. База ол ышкаш хымыс кылгаш, байларга, нояннарга дужаар деп айыткан.

Үгедей хаан 1235 чылда Улуг Моол күрүнениң харылзаа (почта) ажылын шуудадыры-биле база бир улуг чарлыкты үндүрген. Ол чарлык езугаар харылзаа белдирлери бир белдирге-ле чээрби улаачы кижилерни тудар турган. Ол белдир черинге аттарны, хойларны, саар белерни болгаш өске-даа аш-чем аймаан чон үндүрүг кылдыр төлээр турган.

1235 чылда Моол күрүнениң найысылалы Каракорумнуң Орхон хемниң эриинге тудуу колдуу доозулган. Үгедей хаанның ордузун тударынга кыдат, таджик, турк, персид уран-шеверлер ажылдап турганнар. Мункэ хаанның үезинде Каракорумга Францияның хааны Людовик IX–тун элчини Рубрук деп кижи чораан. Ол мынча деп бижээн: "Хоорайны дойдан кылган ханадан кылган болгаш 4 кирер улуг хаалгаларлыг-дыр. Чөөн талакы эжиинде тараа аймаан садып турар, барыын талакы эжиинде хой болгаш өшкү-малды садып турар, мурнуу талазында шарыбугаларны болгаш тергелерни садып турар, а соңгу талазында аттарны садып турар хоорай чорду," деп бижээн. Оон алгаш көөрге, Каракорум улуг садыгның, культураның төвү турган.

База бир онза демдеглетсе чогуур чүүлдериң бирээзи болза, **Кубилай** хаанның мурнуу Кыдатты чаалап алырының бичии мурнуу чарыында 1267 чылда Дойду дээр чаа хоорайны тудуп эгелээн. Ол хоорайны сөөлүнде барып Пекин деп эде адаан. Кыдат күрүнениң төвү болган.

Кубилай хаанның үезинде күрүне албанынга ажылдаар кижилерге албан-биле шылгалдаларны (экзаменнерни) эрттирип турган. Төөгү талазы-биле күрүне комитедин тургускан турган. Ол комитет күрүне ажылынга ажылдаар кижилериң шылгалдазын чорудуп турган. Эжелеп алган Кыдатка он улуг губернияларны тургускаш, губернаторларга моолдарны шилип тургаш, томуйлаан.

Сарыг шажынны (буддизмни) **Кубилай** хаан дыка деткээн болгаш үндүрүглерден хүрээлерни шуут хостааш, сарыг шажынның баштыңчызынга Пагба ламаны ол томуйлаан. Пагба лама моол алфавиттиң бир хевирин тургускан кижи ол болган.

Чиңгис-хаанның сөөлүнде черле бүгү тала-биле эң-не шыырак экономиктиг реформаларны Газан хаан болза чоруткан. Газан хаан болза Аргун хаанның оглу, Аргун-Хаан Абога хаанның оглу болур, Абога хаан Хулагу хаанның оглу болур, Хулагу хаан Тулуй хаанның оглу, Тулуй хаан Чиңгис-хаанның оглу.

Газан хаан үезинде Чиңгис-хаанның арттырып каан улуг күрүнезинге кончуг улуг экономиктиг өскерлиишкиннер болган. Газан хаан боду кончуг угаанныг, эртем-билиглиг кижи чораан. Ылаңгыя төөгүнү болгаш экономиканы кончуг эки сайгарып чораан. Газан хаан 40 ажыг амыдыралдың янзы-бүрү адырларынга хамааржыр чарлыктарны үндүрген. Оларның колколу мындыг:

1. Көдээ ажыл-агыйга дүжүт ажаап ап турда алыр үндүрүглерни чурумга тударының дугайында. Газан хаан үезинде безин бо айтырыг нарын турган. Бистиң Россияның Күрүне Думазы, алды хуулуг көдээ ажыл-агый үндүрүүн чоокта чаа хүлээп алган. Газан хаан бо-ла үндүрүгнү барык муң чыл бурунгаар базала шиитпирлеп турган.

2. Алдын биле мөңгүннү эки арыглаар, оларның үнезин кайыдаа үеден артык кылдыр тургузар дугайында хоойлу. Бо-даа үеге херек хоойлу.

3. Акшаның үнезин бедидер болгаш аар бүдүмелдер, узунун хемчээри база ол ышкаш суук чүүлдериң хемчээлин сайзырадыр дугайында хоойлу.

4. Ярлыктарны болгаш байзаларны кижилерге бээрин чурумчударының хоойлузу.

5. Меге документилер ажыглап турган кижилерге акша бээрин хоруур дугайында хоойлу.

6. Көдээге хүрээлерни болгаш чунар-бажыңнарны тудар дугайында хоойлу.

7. Арага болгаш өске-даа эзиртир суксунну ажыглаарын хоруур дугайында хоойлу.

8. Акша-мөңгүн шыгжамырын чурумчудар дугайында хоойлу.

9. Хааннарның болгаш улусчоннуң мал-маганны тударының дүрүмү.

10. Чер ажыл-агыйын сайзырадыр дугайында дүрүм.

11. Ажыл-агыйга ажыглаар мал-маганны тударының хоойлузу.

12. Моол шериглерге кайыдаа девискээрден черлерни бээр дугайында хоойлу.

13. Орук, суурлардан оорларны болгаш үптекчилерни үндүр сывыртаар дугайында хоойлу (амгы үеде "рэкеттерге" удур хоойлу).

14. Шынчы эвес, меге-биле байыыр улустарны торгаар дугайында дүрүм.

Бо үстүкү кирген хоойлудүрүмнер амгы бо хүннерде хүлээп ап турар дүрүм-хоойлуларбиле аажок дөмейлешкек. Кижитөрелгетенниң мурнунга болуп турган янзы-бүрү берге чүүлдер, уржуктар Чиңгис-хаан-даа үезинде, а ол ышкаш амгы бо хүннерде-даа болуп турары солун.

МЕЧИ ЧЫЛЫН МЕНДИ УТКУУЛ!

Чаа чылды улуг-даа, бичии-даа кижилер четтикпейн манаар. Байырлалды бүгү талабиле эки эрттирерде чамдык талаларже кичээнгей угландырар апаар.

Елкадан эгелеп алыылы. Амгы үениң **синтетиктиг елкаларын** чылыырга хоранныг бүдүмелдер үндүрбес пластикадан кылыр. 1985 чылга чедир кылган елкалар ындыг эвес турган. Амгы кылымал елкалар айыыл чок. Бүзүреп көөрү-биле будук бүрүзүн сывыра тырткаш, от-биле изидип көрүңерден. Өрттенмес-даа, хоранныг чыт-даа үнмес болгай. Бир эвес елка дүрген кыва бээр азы ыш карааңар чажын төге берзе, өске чаа елка садып алганы дээре.

Езулуг **шиви елка** бажыңга тургаш, дүрген кургаар, от тудуптар болза, дораан кывар. Ындыг елканы Чаа чыл чоок-шулап келгенде садып алыңар! Шиви елканы бажыңга неделя иштинде тургузуп болур. Отка кыппас тускай суук бүдүмелбиле ону бүлгүртүп каап болур. Бичии уругларга ызыртынмазын дээш елканың адаккы будуктарын кезип кааргa эки.

Елканың шилден кылган кааталгаларын бичии уруглар четпес черге өрүледир тургузар. Адаккы будуктарга кылып кааргa, эрткен-дүшкен уруглар деггеш, ужуп болур. Кылаңнааш мишуралар уругларның тыныш органнарынче кирип болур. Гирлянда кааталгаларны ажыглаары чөптүг. Электрогирляндыларны база бедиди азыңар.

Чаа чыл байырлалы пиротехника чокта база саарзык сагындырар. Бо чаңчыл Кыдаттан болгаш итали карнавалдардан дамчып келген. Лаалар, хлопушкалар, бенгаль оттар, ракеталар херек харын. Оларны ажыглаарда дараазында үүлдерни сагыыр.

Чаа чылда столуңар кыры долу аъш-чемниг болзун! Ынчалза-даа «суларaар» мурнуңарда уругларыңарны удудуп, чыттырып каарын утпаңар, оон башка контроль чок арткан бичии чаштар таарымча чок байдалдарны үндүрүп кээп болур.

Силерге үгле экини күзедивис, аас-кежиктиг болуңар!

Бирээ, ийи, үш, елкавыс хып келди! Чаа чылды эки уткуур дизе:

❖ Елканы быжыг турушка, будуктары ханаларга, дээвиирге дегбес, печкадан, электри приборларындан ырады тургузуңар;

❖ Елканың дөзүн өл элезиннинг кочалга тургузуңар, кургап эгелээрге, суг-биле шыгыдып туруңар;

❖ Елкага лаалар, бенгаль оттар, ол ышкаш бодуңар кылган электрогирляндылар тургуспаңар. Елкалар будуунда чажып каан алдынналчак, мөңгүннелчек алюминий фольгалар электрогирляндылар-биле тудушкаш, өрт үндүрүп болур. Уруглар елка чанынга ойнап турда, улуг улус ыяап-ла хайгааразын.

❖ Елка чанынга элезин урган пакетти азы суглуг кочалды, эрги чоорганны тургузар.

❖ Электрогирлянды кыва берзе, розетканы электри шугумундан адыра тыртар. Уругларны бажындан үндүргеш, кожаңарны азы өрт албанын кыйгыртыр. Чалбыыш өрү үнмезин дээш елканы ужур идер. Элезин азы суг-биле отту өжүрер.

❖ Синтетиктиг елка дендии дүрген кывар. Өрттенгенде материалы эсти бээр. Дамдылаан ышкаш апаар. Хоранныг ыш үндүрер (углерод ажындызы, кислота, фосген). Полимер материалды өжүрери айыылдыг, чалбыыш болгаш эзилген масса чаштаар. Чанагаш хол-биле ажылдап болбас, деггенде чыпшына бээр.

Чыл кандыг болурул?

Уткуурувус 2004 Мечи чылын шала кадыгзымаар чыл деп турар, ынчангаш ооң сагылгалары-ла хөй. Мечи чылында **сүлде хүнү** — пятница, **амы хүнү** — четверг, **чедимче чок хүн** – вторник болуп турар. Шак хемчээли-биле алыр болза ол — хүн ажар мурнуу чарыы (15.40–17.40), бо шактарда төрүттүнген кижиниң бүдүжү — чидиг угаанныг, ажыл-ижи эки болур. Эрги санажылга айлары-биле алырга ук айда төрүттүнген кижиниң салым-чолун допчулап көөрге: дыл-домаа болгаш угаап бодаары эки, 30, 31 харлыында атка чедер, 40, 45 харлыында кичээнир.

Аргалыг-ла болза Чаа чыл бүдүүзүнде, уткуп-даа тура аяксава, көрүнчүк, ниити шил аймаа бузуп болбас, стол кырынга салган чемнерден эът аймаан колдатпас деп турар. Хөй балык аймаан салза эки, арага орнунга соктарны, столга доңгада суг, кара хлеб, согуна, перец дээш, өске-даа амдан киирер холуксааларны салыры күзенчиг. Уткуп алырывыс Мечи чылы аас-кежиктиг чыл болзун деп бодаар болза, мандариннерни, шампанскоени, «оливье» деп салатты, быжырып каан колбаса, конфеталар аймаан, а эң-не онзагай кааталга чараш елканы дерип белеткеп алыр.

2004 чыл — көк Мечи чылы, ынчангаш амытанга тааржыр кылдыр, ооң ынак чемнерин тургузары чугула. Ооң хүн бүрүде чиир ынак чемнери болур фруктулардан аңгыда, стол кырынга ынак соктары азы сливадан кылган вино хамааржыр. Мечи чылында кижи бүрүзүнүң чырык күзелдери, бодалдары бүтсүн деп бодаар болза, ону шын уткууру чугула.

Чаа чылды чурт бүрүзү, кижилер боттарының сагылга-чурумунуң аайы-биле аңгы-аңгы кылдыр уткуур. Чижээлээрге, Эрги чылды үдээрде өттүр көстүп турар чараш бокалдарга ак азы кызыл өңнүг суксуннарлыг болур.

Уткуп турар Чаа чылда стол кыры чараштыр дериттинген турар. Стол кырынга 6 чырык кызылзымаар өңнүг лаалар турар болза улам эки. Хол аштаар салфеткаларны ак, сарыг, кызылзымаар өңнүг кылдыр аралаштыр салза эки. Чаа чыл столунуң кырынга чем аймаа элбек, амданныг болгаш көрүштүг, ооң аразынга чигирзиг чемнер турары албан.

Белектерни канчаар шилип алырыл?

Өг-бүле бүрүзү аразында, ажы-төлүнге, аныяктар, ынакшааннар эргим кижилеринге боттарының чурттап олурар байдалының шаа-биле Чаа чылдың бир-ле онзагай чараш белекчигежин сөңнексээр чаңчылдыг бис. А шын эвес белек бериптери ышкаш муңгаранчыг үүве чок, ынчангаш белекти колдуунда өгнүң херээжен ээлери кылыр болганда, кандыг белек бээри база ужурлуг.

Аныяк кыстар ынакшаан оглунга бижек азы өске-даа чидиг бистиг херексел берип болбас. Салаалыг хол-хаптары болгаш думчук аржыылын бээри база-ла хоруглуг, бир эвес аргажок таварылга болза, белек берип турар кижизинден ужур эдертип 1 рубльден ап алыр. Аныяк кыстар, кажандаа Чаа чылда бодуңарның холуңар-биле аргып каан свитер, моюн-ораар азы бөрт хевирлиг белектерни ынак эр кижизинге берип болбас. Ооң-биле ол чылын ол кижи өске кижиже чоруй баар.

КАДЫК САЛГАЛ ДЭЭШ

Өг-бүлени планнаары дээрге кижиниң база бир эргези болур, а өг-бүле планнаарының программазы өске-даа социал-экономиктиг программалар ышкаш кижиниң, өг-бүленің, ниитилелдиң өзүлдезиниң сорулгазы болуп турар.

Светлана Эртинеевна Чооду Красноярскиниң эмчи институдун 1988 чылда чедиишкинниг дооскаш, баштайгы күш-ажылчы базымын Бай-Тайга кожуунга акушер-гинеколог эмчи болуп эгелээн. Оон улаштыр Таңды кожуунга ажылдаан.

Москваның 1-ги эмчи университединиң ординатуразын доозуп алгаш келгеш, ол Кызылдың № 2 божудулга бажыңынга ие-чаштың кадыкшылын камгалап, божаан иелериң "караан чырыдып" ажылдап келген. 1993 чылдан эгелеп өг-бүле планнаашкыны болгаш өзүлде төвүн удуртуп келген. Бо төптүң тургустунган ужуруттазы үүл дизе, сөөлгү үеде элээди болгаш бичии уругларның янзы-бүрү чылдагааннар ужурундан аарыыры көвүдээн. Ылаңгыя дегдириишкин талазы-биле база шээр аарыглардан аарып турары база назы четпес уругларның иштелип-сааттаныры, күзенчиг эвес иштелиишкинден камгаланып шыдавас, билбезинден уруг дүжүрери-биле хөй кээп турары база аныяк назынында ие-уруглар бооп турарындан шак мындыг анаа эвес айтыыглар өг-бүлени шын планнаарын негеп келгенин бадыткап турар. Ол болза үгле Тывада эвес, а бүгү Россияда канчаар-даа аажок улуг айтыыг бооп турар.

Бо төп республикада өөредилге-методиктиг ажылдарны чорудуп турар болганда, үстүнде айыткан угланыышкыннарга хамаарыштыр оларга сүмелерни берип, эмчи дузазын канчаар алырын өөредип база төпке ажылдаар эмчи ажылдакчыларын, социологтарны белеткээр сорулгаларны салып келген. Республикада ие кижиниң болгаш бичии чаштарның өлүп хораары хөй бооп турар. Ынчангаш Кадык камгалал яамызы мындыг төптү тургузары чугула деп көргеш, ону тургускан. Өг-бүле планнаашкыны үгле эмчилериң херээ эвес, а бо үениң негелдези-биле кижи бүрүзүнүң херээ, боттарының кадыкшылынга хамаарылгазы болур ужурлуг.

1998 чылдың март айдан эгелеп эмнелгелерге өг-бүле планнаашкынының талазы-биле аңгы өрээлдерни ажыткан. Назы четпээннериң гинеколог база социолог эмчилери бичии уруглар эмнелгезинде ажылдап турар. Аңаа немештир туберкулез диспансеринде тускай өрээлди база ажыткан. Сөөлгү үеде 13-15 харлыг уруглар иштелип алгаш, ада-иезинден чажырып, улуг хуусаалыг аборттар кылдыртып турары хомуданчыг.

Эртемниң сөөлгү чедиишкиннеринге дүүштүр янзы-бүрү гормоналдыг эмнерни шын ажыглаарын, кандыг үеде, кандыг улуска бээрин, кымнар хереглээрин айтып берип турар. Ажытөл чок өг-бүлелерге кандыг дузаны чедирерин андролог азы сексопатолог эмчилерже киирип, сүмелерни берип, ол талазы-биле ном-сеткүүлду тыва дылче очулдуруп, тарадып турар.

Светлана Эртинеевна республикада чаңгыс-ла сексопатолог эмчи болуп турар. Ол аныяк-өскенге, аныяк өг-бүлелерге үстүнде адаттынган нарын айтырыгларга хамаарыштыр арга-сүмени үргүлчү берип чоруур. 1995 чылда Светлана Эртинеевна «Сексопатологияның клиниктиг айтыыглары» деп темага Москва хоорайга тускай өөредилгени эртип, а 1998 чылда Томск хоорайга медицина генетиказының талазы-биле сертификаттарны холга алган. 1999 чылда аттестация эрткеш, 1-ги категорияның акушер-гинекологу деп атка төлептиг болган.

Ажылынга бердинген, иечаштың кадыы дээш бүгү күжүн берип чоруур удуртукчузунга коллектив кежигүннери «РФ-тиң Кадык камгалалының тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаар кылдыр дилегни киирген. Оларның бо күзели боттанырынга бүзүреп, үнүп орар 2004 чылда ажыл-ижинге ам-даа хөй чаа-чаа чедиишкиннерлиг база хууда амыдырал-чурттaлгазынга аас-кежиктиг болурун күзеп каалы.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ҮӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Каа-Хем кожуунну Суг-Бажы суурда чурттап чоруур бистиң ачавыс **Александр Салчакович СЕНДАЖЫ** бо хүннерде 65 харлап турар. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ынак ачавыска изиг байыр чедирип, каң дег быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, узун назынны күзедивис.

Уругларындан.

* * *

Бистиң хүндүлүг чаававыс **Руслана Очур-ооловна ТУЛУШ** бо хүннерде юбилейин демдеглеп турар. Эргим чаававыска каң дег кадыкшылды база Чаа 2004 чылда үгле экини күзеп ор бис.

Марат, Салбакай.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс, оглувус, күдээвис **Валерий Мандыкович Монгушту** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен чонувуска, РФ-тиң Шүүгү яамызының Тыва Республикада шиитклелдер күүседир эргелелиниң (УИН) коллективинге, эдип-чазаар колонияларга, ылаңгыя Орлан Бадыевич Бамбага, ол ышкаш хөй санныг эш-өөрүвүске, чаңгысклассчыларынга четтиргенивисти илереттивис.

Өг-бүлезинден.

* * *

Бистиң чаптанчыг чаш уруувус, дуңмаларының ынак угбазы **Чинчи Дадаровна Чамдал** аар аарааш, чаш назынындан чарлып чоруткан. Берге үеде уруувусту сөөлгү орукче үдээрде биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Эрзин ортумак школазынга,чоок төрелдеривиске, ырак-чооктан келген чонувуска улуу-биле четтиргенивисти «Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, кады төрээн угбалары, честелеринден.

Өвүр кожуун чагыргазы, өөредилге килдизи, Хандагайты ортумак школазының дирекциязы кожуунну Торгалыг, Хандагайты школаларынга үр чылдарда үре-түңнелдиг математика башкылап чораан улус өөредилгезиниң тергиини, күш-ажылдың хоочуну

Дарыжык Дуран-ооловна САТТЫҢ

үр болгаш аар аарааш мөчээни-биле ооң башкы оглу Хүлер Тановвичиге, башкы уруглары Оксана Тановвнага, Чечек Тановвнага, кенээттери, күдээлери болгаш бүгү чоок төрелдөргүлүнге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 7551. Чагыг 150.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.